

«Beynəlxalq münasibətlər tarixi» fənni üzrə imtahan suallarının
cavabları

1. Assuriya dövlətinin beynəlxalq siyasəti. Aşşurbanipalın diplomatiyası.

II minilliyin ortalarında Assuriya dövlətinin nüfuzu və rolu güclənməyə başlayır. Tədricən e.ə. XIV əsrdən başlayaraq Assuriya inkişaf etməyə başlayaraq Qədim Şərqi güclü dövlətinə çevrilir. Assuriya siyasətinin əsasını məhsuldar əraziləri ələ keçirmək, mühüm ticarət yolları üzərində nəzarət əldə etmək təşkil edirdi. Coğrafi mövqeyi daima qonşularla toqquşmalara səbəb olur, fasiləsiz müharibələrə aparıb çıxarırdı. Assuriya hökmdarlarının təcavüzkarlıq siyasəti Yaxın Şərqi dövlətləri arasında güclü narahatçılığa səbəb olur və ümumi təhlükə qarşısında qarşılıqlı ədavəti unuttururdu.

I Adadnirari (e.ə. 1307-1275) işğalçılıq müharibələrini genişləndirdi. İlk növbədə o, Bablistan və e.ə. XVI əsrdə Assuriyadan qərbdə meydana gəlmiş Mitani dövlətinə qarşı yürüşlər təşkil etdi. O, xeyli qənimət ələ keçirsə də, şimal-şərqi bölgələrində möhkəmlənə bilmədi. Lakin I Tiqlatpalasar (e.ə. 1115-1077) hakimiyyətə gəldikdən sonra Assuriya yenidən siyasi yüksəliş mərhələsinə qədəm qoydu. Bu zaman Ön Asiyada siyasi vəziyyət kökündən dəyişmişdi. Misir Şərqi Aralıq dənizi mütləklərini əlində saxlamaq iqtidarında deyildi. Het dövləti artıq məhv olmuşdu. Assuriyanın yeganə hegemon dövlət olması imkanı yaranmışdı. I Tiqlatpalasar qərb səfəri zamanı Aralıq dənizi sahilinə çatdı. Burada Finikiyanın ticarət şəhərləri, o, cümlədən Bibl və Sidon Assur hökmdarına xərac verdilər. I Tiqlatpalasarın vəfatından sonar Assuriya yeni tənəzzül dövrünə qədəm qoydu, qərbdən gələn arami tayfalarının axınına məruz qaldı. Assuriya əvvəlki qüdrətini itirdi və təxminən iki əsr özünə gələ bilmədi.

III Tiqlatpalasarın (e.ə. 744-727) daxili və xarici siyasəti, gördüyü tədbirlər Assuriyanı böhran vəziyyətindən çıxartdı və yeni yüksəlişini təmin etdi. O, hərbi və inzibati islahatlar həyata keçirdi. E.ə. 743-cü ildən başlayaraq Assuriya Şimali Suriyada yaranmış hərbi ittifaqa qarşı müharibələrə başladı və bu ittifaqı dağıtdı.

Babili Assuriyaya tabe etdi. Assuriya artıq Ön Asiyanın ən qüdrətli dövlətinə çevrilmişdi. II Sarqon Urartu və Manna ilə toqquşmalı oldu. E.ə. 715-713-cü illər ərzində o bu ərazilərə hərbi yürüşlər təşkil etdi. Urartunu məğlub edərək işğal olunmuş Manna torpaqlarını geri qaytardı, çünki Mannada assurmeyilli siyasət güclü idi.

Assuriya diplomatiyasının son qüdrətli hökmdarı Aşşurbanipal(e.ə.669-626) olmuşdur. Onun bütün hakimiyyəti tez-tez anti-assur koalisiyaları ilə ağır müharibələr aparmaqla keçmişdir. Assuriya qonşu ölkələrdə hərbi vahimə yaradan, sanki məğlubedilməz bir dövlətə çevrilmişdi. Buna baxmayaraq işğal olunmuş ölkələr sakit qalmırdılar. Aşşurbanipal bütün istiqamətlərdə müharibələr aparmaq məcburiyyətində qalırdı. Misir tez-tez üsyan qaldırırdı. E.ə. 661-ci ildə Aşşurbanipal Misirə sonuncu hərbi yürüş təşkil etdi. O, Fiv şəhərinə kimi gəlib çatdı. Misirlilər güclü müqavimət göstərə bilmədilər. O, Misirdə hakimiyyətə öz adamını təyin etdi. Babilistan Assuriyaya qarşı gizli ittifaq yaratmışdı. Bu ittifaqa Elam da daxil idi. E.ə. 648-ci ildə Aşşurbanipal Bablistana yürüş təşkil etdi. Uzun sürən mühasirədən sonra o, Babil şəhərini tutdu. Babilistanı işğal etdikdən sonra o, Elamın İkiçayarası hadisələrinə müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün oraya bir neçə hərbi yürüş təşkil etdi. Elamın daxilində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə assurların təcavüzünə müqavimət yaratmaq imkanı vermədi. Nəhayət, e.ə.639-cu ildə Aşşurbanipal Elamın paytaxtı Suz şəhərini tutdu və dağıtdı. Bu zərbədən Elam bir daha özünə gələ bilmədi.

Hələ Misir yürüşündən sonra Aşşurbanipal Manna ilə hərbi münaqişəyə girmişdi. E.ə. 660-cı ildə assurlar Manna sərhədlərində Ahşerinin ordusu ilə döyüşə girdilər. Manna hökmdarı Ahşeri məğlub oldu və geriyyə çəkildi. Mannalılar bu məğlubiyyəti hökmdara bağışlamadılar və onu öldürdülər. Manna Assuriyanın təsir dairəsinə düşdü, lakin hakimiyyətini saxladı. Bundan sonra Manna Assuriyanın yenidən müttəfiqinə çevrildi.

Aşşurbanipalın uğurlu müharibələrinə baxmayaraq Assuriya dövləti daxilən zəifləyirdi. Aşşurbanipalın vəfatından sonra Assuriyanın rəqibləri birləşdi. İlk növbədə e.ə. 626-cı ildə Nabupalasar Babilistanı müstəqil dövlət elan etdi. O,

Midiya hökmdarı Kiaksarla ittifaqa girdi. E.ə. 615-ci ildə müttəfiqlər Assuriyaya daxil oldular. E.ə.612-ci ildə isə dövlətin paytaxtı Nineviya şəhəri müttəfiqlərin əlinə keçdi. E.ə. 605-ci ildə Karxemiş şəhəri yaxınlığında Assuriya ordusu ilə müttəfiqlər arasında döyüş başladı. Assurlar və onlara köməyə gəlmiş misirlilər məğlubiyyətə uğradılar. Qonşu xalqlara vahimə yaradan Assuriya dövləti məhv oldu. Onun ərazisi Babilistan ilə Midiya arasında bölüşdürüldü.

2.Qədim yunan diplomatiyası.

Tarixi inkişaf boyunca Qədim Yunanıstan bir-birini əvəz edən bir sıra ictimai sistemlərdən keçmişdir. Yunanıstan tarixinin antik dövründə e.ə. XII əsrdən başlayaraq quldarlıq dövləti təşəkkül tapır. Klassik dövr Yunanıstanı üçün siyasi təşkilin şəhər dövlət, yəni polislər adlanan tipi xarakterik idi. Bu müstəqil qruplar arasında beynəlxalq əlaqələrin müxtəlif formaları meydana gəlmişdi. Qədim Yunanıstanda icmalar və şəhər dövlətlər arasındakı münaqişələri nizama salmaq üçün xüsusi müvəkkillər, yaxud səfirlər göndərirdilər. Səfirlər Xalq məclisində 50 yaşından yuxarı olan vətəndaşlar arasından seçilirdilər. “Ağsaqqal” termini buradan yaranmışdır. Adətən, səfirlər böyük hörmətə malik olan varlı, təmkinli, ağıllı vətəndaşlar, habelə natiqlər içərisindən seçilirdilər. Çox hallarda səfir tapşırıqları şəhərlərin ali rütbəli şəxslərinə verilirdi. Bəzi diplomatik tapşırıqları xüsusi adamlar, yaxud əvvəllər seçkili vəzifədə işləmiş və nüfuzunu qoruyub saxlaya bilmiş şəxslər yerinə yetirirdilər. Səfirlik üzvlərinin sayı şəraitdən asılı olaraq müəyyən edilirdi. Səfirliyin bütün üzvləri bərabər hüquqa malik idilər. Səfirliyi yola salarkən onlara zəmanət məktubu verilirdi. Səfirliyin qarşısında qoyulmuş məqsəd haqqında səfirə təqdim olunmuş təlimatda göstərilirdi. Təlimat səfirlik üçün rəhbərlik rolunu oynayır, lakin tələb olunduğu hallarda onlar sərbəst fəaliyyət göstərmək hüququna malik idilər. Öz ölkələrinə qayıdan səfirlər fəaliyyətlərinin nəticələri barədə Xalq yığıncağında məruzə edirdilər. Fəaliyyətlərindən razı qaldıqda onlara hədiyyələr verilirdi. Yunanıstan diplomatiyası və beynəlxalq hüququ dərin tarixi köklərə malikdir. Beynəlxalq əlaqələrin ilkin rüşeymləri dövlətlərarası sazişlər formasında özünü göstərirdi. Antik dövlətlərdə, o

cümlədən Yunanıstanda səfirlərin başlıca vəzifəsi digər dövlətlərlə ittifaq bağlamaq və müqavilələr imzalamaqdan ibarət idi. Müqavilənin pozulması zəminində meydana çıxan mübahisələr və toqquşmalar baxılmaq üçün münisflər komissiyasına verilirdi. Komissiya günahkarları cərimə edirdi. Diplomatik münasibətlər pozulduqda və müharibə elan olunduqda müqavilənin mətni yazılmış daş lövhə sındırılır və beləliklə, müqavilə ləğv olunurdu. Periklin dövründən başlayaraq Yunanıstanda hakimlik uğrunda Afina ilə Sparta arasında gərgin münaqişə başlayır. Onlar arasında davam edən müharibə (e.ə. 431-404) Spartanın qələbəsi ilə başa çatır. Hegemonluğa can atan hər iki tərəf gücdən daha çox diplomatik yollarla öz təsirlərini gücləndirməyə çalışırdılar.

Yunanıstanda güclənən mərkəzçilik tendensiyalarının təşəbbüsçüsü Makedoniya dövləti idi. II Filippin hakimiyyəti illərində bir-birinin ardınca yunan şəhərlərini özünə tabe edən Makedoniya Egey dənizi hövzəsinin ən güclü dövlətlərindən birinə çevrilir. Yunan dövlətlərinin Makedoniyaya tabe edilməsi hərbi və diplomatik yolla həyata keçirilirdi. Makedoniyanın mərkəzçilik meyllərinə qarşı Afinada formalaşmış qrupa Demosfen başçılıq edirdi. Lakin eyni zamanda o, Yunanıstanın birləşdirilməsinə tərəfdar idi. Lakin o hesab edirdi ki, bu məsələ Makedoniyanın iştirakı olmadan, azad ellin dövlətlərinin ittifaqının yaradılması yolu ilə baş verməlidir. Lakin polislərdə dərin daxili böhran, yunan dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər birləşmə ideyasının həyata keçməsinə imkan vermədi. Afinada genişlənən diplomatik müharibədə II Filipin özü də iştirak edirdi. Onun Afina xalqına müraciət etdiyi məktublardan bunu söyləməyə olar. II Filipin diplomatik məharəti Makedoniya ilə Afina arasında müharibənin qarşısını ala bilmədi. E.ə. 338-ci ildə baş vermiş Xeroneya döyüşü Yunanların məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Yunan şəhər dövlətləri Makedoniya hakimiyyətini qəbul etdilər. Şəhərlərin muxtariyyət və azadlığının saxlanması bağlanmış ittifaqların əsasını təşkil edirdi.

3.Makedoniyalı İsgəndərin xarici siyasəti və diplomatiyası.

E.ə.338-ci ildə Makedoniya hökmdarı II Filip bütün Yunanıstanı özünə tabe etmişdi və e.ə. 336-cı ildə Əhəmənilərə qarşı Şərq yürüşünə hazırlaşdı.

Lakin II Filipin ölümü ilə bağlı Şərq yürüşünü İsgəndər həyata keçirməli oldu. İsgəndər zəngin Anadolu vilayətlərini ələ keçirmək və yunan aləminin iqtisadiyyatını yaxşılaşdırmaq məqsədini qarşıya qoymuşdu. E.ə. 334-cü ilin yazında İsgəndərin makedoniyalı və yunanlardan ibarət 35 minlik ordusu Şərqə doğru hərəkətə başladı. Əhəməni şahı III Dara 40 minlik ordu ilə Qranik çayı yaxınlığında İsgəndərin qabağını kəsdi. İsgəndər və makedoniyalılar hücumu keçdilər və bu ilk toqquşmanı zəfərlə başa çatdırdılar. Anadolunun Egey dənizi sahili boyu yunan şəhərləri qismən könüllü, qismən silah gücünə İsgəndərə tabe oldular. E.ə. 333-cü ildə Anadolunun xeyli hissəsi İsgəndərin hakimiyyəti altına keçdi. Əhəməni şahı xeyli qüvvə toplayaraq Suriyaya tərəf irəlilədi və burada İss şəhəri yaxınlığında Makedoniya ordusu ilə üz-üzə gəldi. Bu döyüş də İsgəndərin qələbəsi ilə başa çatdı. İss qələbəsi ilə yunan şəhərlərinin Əhəməni əsarətindən azad edilməsi vəzifəsi yerinə yetirildi. İsgəndərin diplomatiyası artıq Əhəməni dövlətini ələ keçirtmək və dünya ağalığını təmin etmək istəyirdi. Ona görə də İsgəndər Daranın sülh təklifini qəbul etmədi. İss döyüşündən sonra İsgəndər Misirə yola düşdü. Finikiya şəhərləri müqavimət göstərmədən İsgəndərə təslim oldular. Misir İsgəndərə müqavimət göstərməyərək tabe oldu. İsgəndər Misirdə yeni şəhərin-İsgəndəriyyənin əsasını qoydu. Sonralar bu şəhər Şərqi Aralıq dənizi ölkələrinin iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzinə çevrildi.

E.ə.331-ci ildə İsgəndər İkiçayarasına doğru hərəkət etdi. III Dara Qavqamela düzənliyində (Mosul yaxınlığında) böyük bir qüvvə ilə İsgəndəri qarşıladı. Tərəflər arasında qanlı döyüşlər başladı. İsgəndərin sərkərdəlik qabiliyyəti bu döyüşdə tam aşkar oldu. Bu döyüş də İsgəndərin qələbəsi ilə başa çatdı. Qavqamela döyüşü Əhəməni dövlətinin süqutunu başa çatdırdı.

E.ə. 329-cu ildə İsgəndər Orta Asiyaya tərəf yönəldi. Orta Asiyada İsgəndər yerli tayfaların müqavimətinə rast gəldi. E.ə. 327-ci ildə Baktriya və Soqda İsgəndərə tabe oldu. İsgəndər Orta Asiyada bir sıra şəhərlər saldırdı, orada hərbi dəstələr yerləşdirdi. Onların sayı Baktriyada xüsusilə çox idi. Məhz buna görə sonralar burada Yunan-Baktriya dövləti yaradılmışdı. E.ə. 327-ci ildə İsgəndər Hindistana daxil oldu. Qərbi Hindistan İsgəndərə tabe edildi. O, yürüşü davam

etdirmək istəyirdi, lakin müharibələrdən yorulmuş ordu geriyyə qayıtmaq arzusunda idi. İsgəndər geri qayıtmalı oldu. E.ə.326-cı ildə İsgəndərin Şərqi yürüşü sona yetdi. İsgəndər dünyanı işğal etmək iddiasından dönməmişdi. O, Xəzər dənizi sahillərini araşdırmaq üçün ekspedisiya göndərmişdi. Ərəbistanı işğal etmək məqsədilə tədbirlər görülürdü. O, ticarət yollarında yunan-makedoniyalı və yerli əhalinin qarışığından ibarət şəhərlər və qalalar salırdı. Yerli əhali ilə Yunan-Makedoniya döyüşçülərinin yaxınlaşması üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirirdi, onların yerli qızlarla evlənməsinə və həmişəlik Şərqi məskunlaşmasına şərait yaradırdı. İsgəndər yunan mədəniyyətinin Şərqi yol açmasına şərait yaradırdı, yunan alimlərini, mədəniyyət xadimlərini, bacarıqlı ustalarını Şərqi ölkələrinə aparırdı. Bu ölkələrdə yunan, yəni ellin mədəniyyətini yaymaq məqsədini güdürdü. Lakin onun hakimiyyəti uzun olmadı. E.ə. 323 cü ildə vəfat etdi. Onun ölümündən sonra yaratdığı böyük imperiya parçalandı.

4.Respublika dövründə Roma diplomatiyası.

Antik Romanın diplomatik orqanlarının təşkili və strukturu onun siyasi quruluşunun xüsusiyyətlərini əks etdirir.Əgər klasik dövrdə Yunanıstanın xarici siyasətində Xalq yığıncağı əhəmiyyətli rol oynayırdısa, Romada qədim dövrdə xarici siyasətin əsası Senat idi. Qədim dövrdə Roma tarixində səfirlik göndərmək hüququ yalnız hökmdara məxsus idi. Respublika dövründə isə bu hüquq senata keçir. Romada xalq yığıncağının hüquqları Yunanıstana nisbətən məhdud idi. Xarici siyasət, səfirlərin qəbulu və göndərilməsi məsələləri Senata aid idi. Romada səfir vəzifəsi çox mühüm hesab edilir və səfirin təyin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu səbəblə də Romada diplomatik heyətin şəxsi tərkibinin təyin edilməsi çox mürəkkəb iş idi. Məsələn senatda müzakirə edilir və hər dəfə bu səbəbdən xüsusi senat qətnaməsi qəbul edilirdi. Roma səfirlikləri heç vaxt bir şəxsdən ibarət olmurdu. Bu respublika dövrü Roma hüququna zidd olardı. Nümayəndəliklər iki, üç, dörd, beş və hətta on nəfərdən ibarət ola bilərdi. Lakin onların orta tərkibi üç nəfərdən ibarət idi. Bütün səfirliklər səfirlik başçısına malik idilər. Bu vəzifə senatorlara məxsus idi. Vəzifələri bitdikdən sonra səfirlər senata

öz fəaliyyətləri barədə hesabat verirdilər. Xarici nümayəndəliklər isə öz gəliş məqsədlərini Roma magistratına (Romada ali dövlət vəzifəsi) bildirir, magistrat isə senata məlumat verirdi. Nümayəndələrə senatın qərarı iclasda, yaxud magistrat vasitəsi ilə çatdırılırdı. Mürəkkəb məsələlər meydana çıxdıqda xüsusi komissiya yaradılır və komissiya hər bir məsələni ayrılıqda müzakirə və həll edirdi.

E.ə. V-IV əsrlərdə fəal xarici siyasət Romanın Apennin yarımadası üzərində ağalığını təmin etmişdi. Tutulan torpaqların çoxu Romanın icma torpaqlarına qatılaraq patrisilərin sərəncamına verilmişdi. Roma işğalçılarının əsas qüvvəsi ordu idi. Roma ordusunda əsasən plebeylər xidmət edirdilər. Roma ordusunun qələbələri eyni zamanda plebeylərin siyasi nüfuzunu möhkəmləndirdi. Buna görə də onların patrisilərə qarşı mübarizəsi müvəffəqiyyətlə qurtarırdı. Patrisilər daha tez-tez güzəştə getməyə məcbur olurdular.

İtaliyanın işğal edilməsi Romanı Aralıq dənizinin qüdrətli dövlətinə çevirmişdi. Roma beynəlxalq münasibətlərə qoşularaq, bir çox dövlətlərlə yaxın iqtisadi və siyasi əlaqələr yaratmışdı. Məsələn, Karfagen şəhəri ilə iqtisadi əlaqələr hələ e.ə. IV əsrdən başlamışdı. Karfagenlilər Siciliya, Sardinia və Korsikanı tutduqdan sonra Karfagen tacirləri tez-tez Romaya gəlirdilər. Onların gəmiləri Romanın başqa ölkələrlə ticarətində də iştirak edirdilər. Karfagenlilər Aralıq dənizinin qərbində hakim olduqdan sonra onun şərq hissəsini də öz nüfuzları altına almağa çalışırdılar. Romalılar da İtaliyanı işğal edərək cənubda Siciliyaya yaxınlaşmışdılar. Lakin sonrakı işğal planları romalıları tədricən Karfagen ilə toqquşdurmuş və tezliklə Pun müharibələri (e.ə.264-e.ə.146) adı ilə məlum olan üç böyük müharibəyə gətirib çıxarmışdı.

I Pun müharibəsi Romanı Aralıq dənizinin qərbində ən qüvvətli dövlətə çevirdi. Bu müharibə dövründə romalılar Şərq ilə o qədər də maraqlana bilməmişdilər. Şərqdə ellinist dövlətlərin arasında gedən çəkişmələr, xüsusilə Yunanıstandakı ittifaqların ara müharibələri Romanın sonrakı işğalları üçün çox əlverişli şərait yaratmışdı. Şərq ölkələrini işğal etdikdən sonra romalılar hələlik qərbdə olduğu kimi, bu yerlərdə əyalətlər təşkil etməmişdilər. Hətta onlar yerli dövlət quruluşları-

nı da dəyişməmişdilər. Romalılar incə diplomatiya işlətməklə, bu dövlətlər arasında özlərinə inam yaradır, onları Roma dövlətinin siyasətinə tabe edirdilər.

Romanın apardığı müharibələrdən Roma diplomatiyasının fəaliyyəti böyük olmuşdur. Bu zaman Roma diplomatiyası öz xarici siyasətini pərdələmək və ona bəraət qazandırmaq üçün azadlıq, insanpərvərlik, ədalət kimi məfhumlardan geniş istifadə edirdi. Diplomatik əməliyyatlarda daxildə düşmən qüvvələr təşkil etmək, şəhər və dövlətləri vuruşdurmaq və zəif salmaq “parçala və hökmranlıq et” üsulları geniş tətbiq edilirdi. Romanın diplomatiyası onun hegemonluq uğrunda mübarizəsinə xidmət edirdi. Yunanıstan və Karfagenin fəthi ilə Roma işğallarının birinci, ən mürəkkəb mərhələsi sona çatır. E.ə. II əsrin ortalarından etibarən Roma böyük Aralıq dənizi dövlətinə çevrilir. Aralıq dənizi hövzəsində qələbələrini başa çatdıran Roma e.ə. II əsrin ikinci yarısı-I əsrlərdə Şərqdə Kiçik Asiya və Suriyada xarici siyasətini fəallaşdırır. Karfagen və ellin dövlətləri ilə müharibələr gedişində Roma imperiyası formalaşdı.

5.Respublika dövründə Roma diplomatiyası.

Antik Romanın diplomatik orqanlarının təşkili və strukturu onun siyasi quruluşunun xüsusiyyətlərini əks etdirir.Əgər klasik dövrdə Yunanıstanın xarici siyasətində Xalq yığıncağı əhəmiyyətli rol oynayırdısa, Romada qədim dövrdə xarici siyasətin əsası Senat idi. Qədim dövrdə Roma tarixində səfirlik göndərmək hüququ yalnız hökmdara məxsus idi. Respublika dövründə isə bu hüquq senata keçir. Romada xalq yığıncağının hüquqları Yunanıstana nisbətən məhdud idi. Xarici siyasət, səfirlərin qəbulu və göndərilməsi məsələləri Senata aid idi. Romada səfir vəzifəsi çox mühüm hesab edilir və səfirin təyin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu səbəblə də Romada diplomatik heyətin şəxsi tərkibinin təyin edilməsi çox mürəkkəb iş idi. Məsələn senatda müzakirə edilir və hər dəfə bu səbəbdən xüsusi senat qətnaməsi qəbul edilirdi. Roma səfirlikləri heç vaxt bir şəxsdən ibarət olmurdu. Bu respublika dövrü Roma hüququna zidd olardı. Nümayəndəliklər iki, üç, dörd, beş və hətta on nəfərdən ibarət ola bilərdi. Lakin onların orta tərkibi üç nəfərdən ibarət idi. Bütün səfirliklər səfirlik başçısına malik

idilər. Bu vəzifə senatorlara məxsus idi. Vəzifələri bitdikdən sonra səfirlər senata öz fəaliyyətləri barədə hesabat verirdilər. Xarici nümayəndəliklər isə öz gəliş məqsədlərini Roma magistratına (Romada ali dövlət vəzifəsi) bildirir, magistrat isə senata məlumat verirdi. Nümayəndələrə senatın qərarı iclasda, yaxud magistrat vasitəsi ilə çatdırılırdı. Mürəkkəb məsələlər meydana çıxdıqda xüsusi komissiya yaradılır və komissiya hər bir məsələni ayrılıqda müzakirə və həll edirdi.

E.ə. V-IV əsrlərdə fəal xarici siyasət Romanın Apennin yarımadası üzərində ağalığını təmin etmişdi. Tutulan torpaqların çoxu Romanın icma torpaqlarına qatılaraq patrisilərin sərəncamına verilmişdi. Roma işğalçıların əsas qüvvəsi ordu idi. Roma ordusunda əsasən plebeylər xidmət edirdilər. Roma ordusunun qələbələri eyni zamanda plebeylərin siyasi nüfuzunu möhkəmləndirdi. Buna görə də onların patrisilərə qarşı mübarizəsi müvəffəqiyyətlə qurtarırdı. Patrisilər daha tez-tez güzəştə getməyə məcbur olurdular.

İtaliyanın işğal edilməsi Romanı Aralıq dənizinin qüdrətli dövlətinə çevirmişdi. Roma beynəlxalq münasibətlərə qoşularaq, bir çox dövlətlərlə yaxın iqtisadi və siyasi əlaqələr yaratmışdı. Məsələn, Karfagen şəhəri ilə iqtisadi əlaqələr hələ e.ə. IV əsrdən başlamışdı. Karfagenlilər Siciliya, Sardinia və Korsikanı tutduqdan sonra Karfagen tacirləri tez-tez Romaya gəlirdilər. Onların gəmiləri Romanın başqa ölkələrlə ticarətində də iştirak edirdilər. Karfagenlilər Aralıq dənizinin qərbində hakim olduqdan sonra onun şərq hissəsini də öz nüfuzları altına almağa çalışırdılar. Romalılar da İtaliyanı işğal edərək cənubda Siciliyaya yaxınlaşmışdılar. Lakin sonrakı işğal planları romalıları tədricən Karfagen ilə toqquşdurmuş və tezliklə Pun müharibələri (e.ə.264-e.ə.146) adı ilə məlum olan üç böyük müharibəyə gətirib çıxarmışdı.

I Pun müharibəsi Romanı Aralıq dənizinin qərbində ən qüvvətli dövlətə çevirdi. Bu müharibə dövründə romalılar Şərq ilə o qədər də maraqlana bilməmişdilər. Şərqdə ellinist dövlətlərin arasında gedən çəkişmələr, xüsusilə Yunanıstandakı ittifaqların ara müharibələri Romanın sonrakı işğalları üçün çox əlverişli şərait yaratmışdı. Şərq ölkələrini işğal etdikdən sonra romalılar hələlik qərbdə olduğu kimi, bu yerlərdə əyalətlər təşkil etməmişdilər. Hətta onlar yerli dövlət quruluşları-

nı da dəyişməmişdilər. Romalılar incə diplomatiya işlətməklə, bu dövlətlər arasında özlərinə inam yaradır, onları Roma dövlətinin siyasətinə tabe edirdilər.

Romanın apardığı müharibələrdən Roma diplomatiyasının fəaliyyəti böyük olmuşdur. Bu zaman Roma diplomatiyası öz xarici siyasətini pərdələmək və ona bəraət qazandırmaq üçün azadlıq, insanpərvərlik, ədalət kimi məfhumlardan geniş istifadə edirdi. Diplomatik əməliyyatlarda daxildə düşmən qüvvələr təşkil etmək, şəhər və dövlətləri vuruşdurmaq və zəif salmaq “parçala və hökmranlıq et” üsulları geniş tətbiq edilirdi. Romanın diplomatiyası onun hegemonluq uğrunda mübarizəsinə xidmət edirdi. Yunanıstan və Karfagenin fəthi ilə Roma işğallarının birinci, ən mürəkkəb mərhələsi sona çatır. E.ə. II əsrin ortalarından etibarən Roma böyük Aralıq dənizi dövlətinə çevrilir. Aralıq dənizi hövzəsində qələbələrini başa çatdıran Roma e.ə. II əsrin ikinci yarısı-I əsrlərdə Şərqdə Kiçik Asiya və Suriyada xarici siyasətini fəallaşdırır. Karfagen və ellin dövlətləri ilə müharibələr gedişində Roma imperiyası formalaşırdı.

6. Bizim eranın I əsrində Romanın Şərq siyasəti.

Şərqdə Parfiya ilə münasibətlər danışıq yolu ilə nizama salınmışdı. Oktaavian Avqust öz sələflərinə görə Şərqdə, xüsusən Parfiya ilə münasibətlərində çox ehtiyatlı olub, açıq döyüşlərdən uzaq durmağı və danışıqlar yolu ilə münasibətləri nizama salmağı üstün tuturdu. İqtisadi əlaqələr haqqında Parfiya ilə bir sıra sazişlər də bağlandı. Daxili çəkişmələrdən qorxan Parfiya şahı IV Fraat da açıq döyüşlərə girməkdən çəkinirdi. Cənubi Qafqaz həmişə Parfiya-Roma münasibətlərində əsas ziddiyyət mənbələrindən biri idi. Parfiyalılar Cənubi Qafqazda Roma təsirinin yayılması əleyhinə idilər. Öz növbəsində romalılar da Parfiyanın bu bölgəyə göstərə biləcəyi təsirdən ehtiyat edirdilər. Çünki belə vəziyyət Romanın Qara dənizin şimalı ilə əlaqələri, eləcə də Romanın Suriya və Kappadokiyadakı siyasəti üçün qorxulu olardı. Ona görə də romalılar bu bölgədə hakimiyyətə romapərəstləri gətirməyə çalışırdılar. Romalılar uzaq Hindistan ilə də iqtisadi münasibətlər yaratmağa çalışırdılar. Avqust özü iki dəfə Hindistan elçilərini qəbul etmişdir. Avqustun yaratdığı siyasi quruluş çox möhkəm olub, bir neçə əsr davam etmişdir. Lakin

hakimiyyətin irsən keçməsi haqqında hələ xüsusi qanun verilməmişdi. Buna baxmayaraq, onun nəslindən olan adamlar bir neçə müddət hakimiyyəti öz əllərində saxlamışdılar. Klavdinin (41-54) xarici siyasəti öz fəallığı ilə əvvəlki imperatorların siyasətindən fərqlənirdi. Klavdi Dunayboyunda məskən salmış tayfalara hücum edib, burada frakiyalıların hakimiyyətinə son qoydu və Romanın mövqeyini bütün orta və aşağı Dunay boyunda möhkəmlətdi. O, 47-ci ildə Qara dənizin şimalındakı Pantikapeyə ordu göndərdi. Burada Romaya qarşı həmişə düşmənçilik edən Bosfor şahı III Mitridatın qoşunlarını məğlub edib, özünü də əsir aldılar. Onun yerinə Romapərəst Kotis təyin olundu. Klavdinin imperatorluğu zamanı Roma imperiyasının ərazisi Aralıq dənizi hövzəsindən çox kənara çıxmışdı.

Neronun hakimiyyəti dövründə (54-68) xarici siyasət sahəsində ilk 5 il ərzindəki nailiyyət Roma dövlətinin Şərqdəki müvəffəqiyyətləri hesab edilə bilər. Şərqdəki əməliyyatlar çoxlu sərvət vəd etməklə həmişə Roma əyanlarını maraqlandırır. Bu zaman yenidən işğalçılığa başlamış parfiyalıların Armeniyaya hücumu ilə əlaqədar olaraq 55-ci ildə görkəmli sərkərdə Domisi böyük ordu ilə Şərqə göndərildi. İberiyanı da romalılar öz tərəflərinə çəktilər. Bundan sonra Pont şahlığı və İberiya da Romanın əyalətləri elan olundular. Digər Roma ordusu Qara dənizin şimal sahillərində hərbi əməliyyat aparırdı. Burada romalılar Dunayın mənsəbinə yaxın tayfaları Romaya tabe etdilər. Sonra Krım yarımadası işğal olundu. Beləliklə, Qara dəniz Roma imperiyasının az qala daxili dənizinə çevrildi. 60-cı illərdən başlayaraq beynəlxalq miqyasdakı fəaliyyət imperiyanın daxilindəki inzibati özbaşınalıq, zorakılıq və daxili hərc-mərcliklə əvəz olundu. Dövlət işlərinin başlı başına buraxılması tezliklə xarici siyasətdə də uğursuzluq doğurmuşdu. Neronun hakimiyyəti illərində Romanın Şərqdəki əməliyyatları məğlubiyyət ilə nəticələndi. 62-ci ildə isə Roma sərkərdəsi Lütton Petin ordusu Fərat çayı yanında məğlub olaraq geri çəkildilər.

Eramızın I əsri ərzində Albaniyada hakimiyyət artıq yerli hökmdarların əlində cəmlənmişdi. Avqustun dövründə Albaniya Roma ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı. Avqust yazırdı ki, bizim dostluğumuzu yerli hökmdarlar özləri

istəyirdilər. Çox keçmədi iberlərlə albanların münasibəti kəskinləşdi. Onların münasibətlərinin müharibə şəklində almasına Romanın xalqları bir-birinə qarşı qoymaq siyasəti səbəb olmuşdu. Albaniyanın müstəqilliyi Romanı, Parfiya və başqa qonşu dövlətləri narahat edirdi. Buna görə də 68-ci ildə Roma imperatoru Neron albanlara qarşı böyük yürüş hazırlamağa başladı. O, Dərbənd keçidinə hərbi dəstələr göndərdi. Yəqin ki, bu keçid albanların əlində idi. Lakin Neronun bu yürüşü baş tutmadı. Roma əhalisinin üsyanı zamanı o həlak oldu. Bir müddət sonra Roma hərbi dəstələri Albaniya ərazisinə gəlib çatmışdılar. Albaniya Roma imperatorlarının siyasi təsiri altına düşmədi. Bu əsrin sonrakı onilliklərində Alban dövlətinin Roma ilə münasibətləri qaynaqlarda yaxşı əks olunmamışdır. 27 il davam edən (69-96) Flavilərin hökmranlığı Romada ciddi daxili mübarizələr və əyalətlərdəki azadlıq hərəkatlarının qəddarlıqla boğulması şəraitində başlamışdır. İmperiyanın xarici siyasətindəki az-çox fəallıq Domisianın imperatorluğu zamanı (81-96) baş vermişdir. Bu sülalədən olan imperatorların xarici siyasətində imperiyanın sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi və şərq tayfalarının imperiya ərazisinə soxulmaq təhlükəsinə qarşı tədbirlər görmək birinci yer tuturdu. I əsrin sonlarında Kolxidada (Qərbi Gürcüstanda) Roma əleyhinə üsyan baş verdi. Üsyanın böyük vüsəti Roma imperiyası üçün çox təhlükəli oldu. Üsyançılar Romanın burada olan hərbi dayaq məntəqələrini tutdular. Üsyan məğlub oldusa da, romalılar İberiyanı tam hüquqlu müttəfiq kimi tanımalı oldular. İmperator Trayan (98-117) İberiya və Albaniya ilə bərabər hüquqlu müttəfiq kimi hesablaşırdı. Lakin lazım gəldikdə romalılar bu dövlətləri Parfiya əleyhinə mübarizəyə qaldırırdılar. Qeyd edilməlidir ki, Roma ilə müttəfiqlik bu dövlətlər üçün də mənfəətli idi. Çünki Şimali Qafqazdan Cənubi Qafqaza keçid yollarının müdafiə edilməsi bu dövlətlər üçün mühüm olduğu kimi, Roma imperiyasının şərq əyalətlərinin basqınlarından müdafiəsi üçün də əhəmiyyətli idi. Bizim eranın I-II əsrlərində Roma öz qüdrətinin zirvəsində idi. Lakin quldarlıq quruluşu təsərrüfatı tənəzzülə doğru aparır, imperiyanın qüdrətini sarsıdırdı.

7.Erkən orta əsrlər dövrünün əsas xüsusiyyətləri.

Quldarlıq quruluşunun böhranı Roma cəmiyyətinin siyasi və hüquqi təsisastlarında özünü göstərirdi. Ölkə daxilində sinfi ziddiyyətlər, əyalətlərdə mərkəzdən ayrılma meyllərinin artması, xarici düşmənlərin hücumlarının güclənməsi Roma dövlətini yeni şəraitə uyğunlaşmağa məcbur etdi. Bununla əlaqədar olaraq dövlətin idarə olunması getdikcə daha çox imperatorun və onun təyin etdiyi məmurların əlində cəmləşirdi. Senatın əhəmiyyəti tamamilə zəif-ləmişdi. Dövlətin gördüyü tədbirlər quldar dövlətinin tədricən dağılması və feodalizm siyasi quruluşu ünsürlərinin əmələ gəlməsinə mane ola bilmədi. Roma əyalətlərinin, tədricən iqtisadi, siyasi və mədəni ayrılması prosesi 395-ci ildə imperiyanın iki hissəyə parçalanmasına səbəb oldu. Qərbi Roma imperiyasının süqutu ilə Avropa tarixində yeni bir dövr başlandı. Bu dövr iqtisadi və ictimai-siyasi həyatın yeni formalarının meydana gəlməsi və inkişafı ilə əlamətdardır.

Orta əsrlər tarixi müxtəlif hadisələrlə zəngin olan uzun bir dövrü əhatə edir. Bu dövr iqtisadi və ictimai-siyasi həyatın yeni formalarının meydana gəlməsi və inkişafı ilə əlamətdardır. İnsan cəmiyyəti orta əsrlərdə tarixin əvvəlki dövrlərinə nisbətən maddi və mənəvi mədəniyyətin inkişafı sahəsində xeyli irəlilədi. Feodal zorakılığının, cəhalətin meydana gəlmə dövrü, achiqlar və kütləvi qırğınları doğuran yolxucu xəstəliklər dövrü olan orta əsrlər insanlığın xatirində qüvvətli kəndli üsyanları, feodallara və kilsəyə qarşı müharibələr, xalq kütlələrinin ictimai arzularını əks etdirən kütləvi təriqət hərəkatı, ilk burjua inqilabları dövrü kimi də həkk olunmuşdu.

Bütün xalqlar feodalizmə eyni zamanda keçməmişlər. Buna görə də orta əsrlər dövrünün xronoloji çərçivəsi müxtəlif qitələr, hətta, ayrı-ayrı ölkələr üçün də müxtəlifdir. Avropa ölkələrində orta əsrlər V əsrin ikinci yarısında Qərbi Roma quldarlıq imperiyasının dağılması ilə başlanır. Orta əsrlərdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı sayəsində feodalizm ictimai-iqtisadi formasıyında irəliləmiş baş verdi. İstehsal münasibətlərinin xarakteri, qismən ictimai quruluş, həmçinin feodal dövlətlərinin siyasi siması dəyişirdi.

Feodalizm cəmiyyətinin istehsal münasibətləri üçün, ilk növbədə feodallar sinifinə məxsus iri torpaq mülkiyyətinin hökmranlığı xarakterik idi. Bu orta əsr, feodal cəmiyyətinin həqiqi əsası idi. Feodalizm quruluşunu bir tərəfdən quldarlıq, digər tərəfdən isə kapitalizmdən fərqləndirən digər mühüm xüsusiyyət iri torpaq mülkiyyətinin bilavasitə istehsalçıların-kəndlilərin xırda fərdi təsərrüfatları ilə əlaqədar olması idi. Feodallar öz torpaqlarının çox hissəsini istifadə üçün kəndlilərə paylamışdılar. Kəndlilər feodalizm cəmiyyətində heç bir zaman becərdikləri torpaqların mülkiyyətçisi olmamışlar. Onlar həmin torpaqlardan yalnız bu və ya digər şərtlə istifadə edirdilər.

Kəndlilər, bir qayda olaraq, feodal malikanəsi çərçivəsində istismar olunurdular. Malikanə feodal rentası almaq üçün daha münasib təşkilat idi. Feodal torpaq rentası aslı kəndlilin izafi əməyinin torpaq sahibi tərəfindən mənimsənilən hissəsi idi. Beləliklə, feodal rentası feodalın torpaq üzərində mülkiyyətinin həyata keçirilməsinin iqtisadi forması idi. Feodal rentasının üç forması vardı: işləyib ödəmə rentası (biyar), məhsul rentası (məhsul töycüsü), pul rentası (pul töycüsü). Feodalizmin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində renta növlərindən biri üstünlük təşkil edirdi. Hər bir sinifli cəmiyyətdə olduğu kimi, feodalizmdə də bu cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində kəndlilərin feodallara qarşı inadlı, gündəlik sinifi mübarizəsi getməşdir. Bu mübarizə orta əsrlərin ikinci və üçüncü dövrlərində tez-tez kütləvi kəndli üsyanları formasını alırdı.

8. Bizans imperiyası Yustinianın hakimiyyəti illərində.

Roma imperiyasının parçalanması nəticəsində müstəqil dövlət kimi formalaşan Bizans sənətin və ticarətin inkişaf səviyyəsinə görə Qərbi Roma imperiyasından üstün idi. Bizans imperiyası müxtəlif cür təbii iqlim şəraiti olan vilayətləri əhatə edirdi. İmperiyanın ərazisində qədim əkinçilik mədəniyyəti olan ölkələr yerləşirdi. Şərqi əyalətlərinin, xüsusilə Misir və Suriyanın kənd təsərrüfatında süni suvarma mühüm rol oynayırdı.

Bizans imperiyasının ictimai-iqtisadi inkişafında bir sıra mühüm xüsusiyyətləri qeyd etmək olar.

Birincisi, kənd təsərrüfatının tənəzzül əlamətləri burada Qərbə nisbətən daha gec-ancaq VI əsrin sonunda hiss olunmağa başladı.

İkincisi, Qərbdən fərqli olaraq iri torpaq sahibliyinin nisbətən az və ləng inkişafı idi. İri torpaq mülkləri, başlıca olaraq, imperator xəzinəsinə məxsus idi.

Bizansın aqrar quruluşunun bir xüsusiyyəti də azad kəndli torpaq sahibliyinin və icmanın geniş yayılması idi. Bizansda dövlət quruculuğu sahəsində son Roma imperiyası ənənələri xüsusilə möhkəm idi. Mərkəzi idarəçilik sarayda cəmlənmişdi ki, bu da bir sıra idarələrə bölünürdü. Həmin idarələrə imperatorun təyin etdiyi ali məmurlar başçılıq edirdilər. Əyalət idarəçiliyi də, həmçinin ciddi surətdə mərkəzləşdirilmişdir.

Bizans imperiyası özünün ən yüksək tərəqqi dövrünə VI əsrin ortalarında – imperator Yustinianın (527-565) hakimiyyəti zamanı çatdı. Bu dövrdə Bizans dövlətinin daxili sabitləşməsi baş verir və geniş xarici işğallar həyata keçirilir. O, belə hesab edirdi ki, Roma imperiyasının keçmiş qüdrətinin bərpası vəzifəsi onun üzərinə düşmüşdür.

Yustinianın daxili siyasəti dövlətin mərkəzləşdirilməsinin möhkəmləndirilməsi, ticarətin fəallaşması və yeni ticarət yollarının axtarılmasına yönəldilmişdi. O, özünün aqrar siyasətində iri kilsə torpaq sahibliyinin inkişafına qayğı göstərir, eyni zamanda, orta torpaq sahibi təbəqələrini də müdafiə edirdi.

Yustinianın hakimiyyəti illərində Roma hüquq islahatı keçirildi. İctimai-iqtisadi münasibətlərin kökündən dəyişməsi Bizans cəmiyyətinin daha da inkişafına əngəl törədən köhnə hüquq normalarının yenidən işlənilməsinə tələb edirdi. Buna görə də Yustinian qanunvericiliyində ticarət, sələmçilik və borc əməliyyatlarının, icarənin tənzim olunmasına mühüm yer verilir. Xüsusi mülkiyyət hüququnun əsaslandırılması və müdafiə olunması Yustinian «Mülki» hüquq toplusunun» əsas müddələrinin həyatiliyini təmin edirdi. Bu müddəalar bütün orta əsrlər boyu öz əhəmiyyətini saxlamışdı. 532-ci ildə Bizansda tarixdə Nika üsyanı kimi məlum olun ən güclü xalq hərəkatlarından biri baş verdi. Bu üsyanın dağıdılması Yustinian siyasətində irticaya doğru kəskin dönüş yarandığını göstərirdi.

Onun xarici siyasətində, Roma imperiyasının bərpası dururdu. Ona görə də Qərbi Roma imperiyasının xarabaları içərisində meydana gəlmiş dövlətlər işğal olunmalı idi. 534-cü ildə Bizans qoşunlarının zərbləri altında Şimali Afrikada vandalların dövləti dağıldı. İtaliyada ostqotların krallığının işğal olunması imperiyaya daha böyük qurbanlar bahasına başa gəldi. Yustinian İtaliyanın işğalı ilə eyni zamanda İspaniyada vestqotlarla da müharibəyə başladı.

Beləliklə, Yustinianın Roma imperiyasını bərpa etmək cəhdi, sanki, həyata keçirilmək üzrə idi. Əvvəllər onun tərkibinə daxil olan vilayətlərin bir çoxu yenidən Bizansa birləşdirildi. Lakin bizanslıların ağılığı əsarət altına salınmış əhalinin narazılığına səbəb oldu. Onun işğallarının möhkəm olmadığı aşkar oldu. İmperator Yustinianın ölümündən az sonra onun qərbdə işğal etdiyi ərazilər itirildi.

VI əsrin ortalarından etibarən slavyanlar əvvəlcə Balkan yarımadasının şimalını, sonra isə Makedoniya və Yunanıstanı işğal etdilər. Slavyanların Bizans ərazisində məskunlaşması quldarlıqdan feodalizmə keçidi sürətləndirdi. Əhalinin çoxu azad kəndlilərə çevrildi. Quldar malikanələri ancaq Kiçik Asiyada qalmışdır. İri feodalların güclənərək imperatora tabe olmaq istəməməsi və ordunun əsasını təşkil edən kəndlilərin yoxsullaşması Bizansın zəifləməsinə səbəb oldu.

9. Böyük Karlın diplomatiyası.

Frank işğalları nəticəsində 486-cı ildə Xlodviqin başçılığı ilə Şimali Qalliyada Frank dövləti meydana gəldi. VI əsrin ortalarına doğru Frank dövləti keçmiş Roma əyaləti olan Qalliyanın demək olar bütün ərazisini əhatə edirdi. Franklar Reynin o tayında yaşayan bir sıra qədim alman tayfalarını da özlərinə tabe etmişdilər. Frank cəmiyyətinin feodallaşmağa başlaması ilə erkən feodal dövlətinin meydana gəlməsi eyni zamanda gedirdi. Kral dövlət idarəçiliyinin bütün funksiyalarını öz əlində cəmləşdirdi ki, bunun da mərkəzi kral sarayı oldu. Kralın hakimiyyəti buna əsaslanırdı ki, o, dövlətdə ən böyük torpaq mülkiyyətçisi idi və çoxlu sayda özünə sədaqətli olan drujinanın başında dururdu. O, dövləti şəxsi təsərrüfatı kimi idarə edir, torpaqları öz yaxın adamlarına xüsusi mülkiyyət kimi bəxşiş verir, dövlət gəlirləri barədə istədiyi kimi sərəncam verirdi.

Böyük Karlın hakimiyyəti dövründə Frank cəmiyyətində aqrar münasibətlərdə çevriliş baş verdi ki, bu da feodalizm quruluşu yaranmasının başa çatmasına gətirib çıxardı. Bu çevrilişin mahiyyəti icma üzvlərinin müflisləşməsi hesabına iri torpaq mülkiyyətinin sürətlə artmasından ibarət idi.

Frank dövlətinin ən qudrətli dövrü Böyük Karlın(768-814) hakimiyyəti illərinə düşür. O, bir sıra müharibələr nəticəsində müxtəlif tayfa-ları və xalqları öz hakimiyyətinə tabe edərək Frank dövlətinin sərhədlərini xeyli genişləndirdi. Onun İtaliyaya səfəri (774) İtaliyanın Frank dövlətinə birləşdirilməsi ilə nəti-cələndi.

Onun zamanında uzun sürən müharibələrdən sonra (772-804) Sakso-niya işğal olundu. 788-ildə Bavariyada hersoq hakimiyyətini aradan qaldırdı. 788-ci ildə avarlar Frank dövlətinin hüduqlarına müdaxilə etdilər. Fasilələrlə 788-ci ildən 803-cü ilədək davam edən frank-avar müharibələri başlandı. Bu müharibələr franklara öz hərəkətlərində cənub slavyanları ilə birləşməyincə müvəffəqiyyət gətirmədi. Avarlar gücdən salındı. Onların uzun zaman qonşuları dəhşətə salan dövlətləri 805-ci ildə dağıldı. Bundan sonra Karlın Dunayda bütün diqqəti Dunay-Pannoniya sərhədinin möhkəmləndirilməsinə yönəldi. Frankların dövləti böyüklüyünə görə keçmiş Qərbi Roma imperiyasına yaxınlaşırdı və onun kimi öz tərkibinə müxtəlif ictimai-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsində duran müxtəlif tayfa və xalqları daxil etmişdi.

Kral titulu artıq Frank kralını təmin etmirdi. Karl özünü imperator elan etmək üçün münasib fürsət gözləyirdi. Belə bir fürsət ələ düşdü, zəif və iradəsiz papa III Lev müxalifətdə olan Roma əyanlarını özünə qarşı qaldırdı və Karlın yanına qaçıb ona sığındı. Karl papaya etibarlı mühafizə dəstəsi verdi, özü də Romaya yürüş etdi. Bu köməyə görə minnətdarlıq əlaməti olaraq papa III lev 800-cü ilin axırında Romada Frank kralının başına imperator tacını qoydu. Bu hadisə Karlla Bizans arasında münaqişəyə səbəb oldu. Çünki Bizans impera-torları özlərini Romanın yeganə varisləri hesab edirdilər. Böyük Karl Şərq sərhədlərinin möhkəmləndirilməsinə mühüm diqqət yetirirdi. 812-ci ildə Bizans imperatoru Frank kralını imperator kimi tanımağa məcbur oldu.

Lakin imperiyanın zahiri müvəffəqiyyətləri arxasında onun daxili zəifliyi gizlənirdi. İmperiyanın müxtəlif tayfa qrupları və xalqları yaşayan hər bir ərazisi digərləri ilə iqtisadi cəhətdən bağlı deyildi və daim hərbi və inzibati məcburiyyət olmadan işğalçıların hakimiyyətinə tabe olmaq istəmirdi. Buna görə də, hər dəfə bu və ya digər ərazinin mərkəzi haikimyyətdən qopub ayrılması üçün real təhlükə yarandığı yerlərə yola düşən Böyük Karl bütün ömrünü hərbi yürüşlərdə keçirmişdi. 843-cü ildə Böyük Karlın nəvələri Verdendə müqavilə bağlayaraq imperiyanı öz aralarında böldülər. Bu bölünmüş ərazilərdə Fransa, Almaniya və İtaliya dövlətləri formalaşdı.

10. Avropa diplomatiyasının Türkiyə ilə bağlı məkrli planları. (XV-XVI əsrlər)

Osmanlı dövləti Konstantinopolun fəthindən dərhal sonra Avropada geniş müharibələrə başladı. Sultan II Mehmet öz hərbi planlarını həyata keçirmək üçün qərb dövlətləri arasındakı ixtilaflardan məharətlə istifadə etdi. O, əvvəlcə Türkiyənin qərbdə ən qüdrətli rəqibi olan Venesiya respublikasını bitərəfləşdirdi. 1454-cü il aprelin 18-də Türkiyə ilə Venesiya arasında müqavilə bağlandı. Bununla Venesiya Kiçik Asiyada hələ Bizans imperiyası zamanı malik olduğu ticarət imtiyazlarını bir növ bərpa etdi. Türkiyə ilə həmsərhəd olan Venesiya mülklərinin, müvəqqəti olaraq, təhlükəsizliyi təmin olundu. Digər tərəfdən, həmin müqavilə ilə Venesiya ona qarşı rəqabət və müharibə aparan İtaliya dövlətlərinə qarşı mövqeyini möhkəmləndirdi. Beləliklə, Qərb dövlətlərinin Türkiyə əleyhinə hərbi-siyasi ittifaqının təşkilatçısı kimi Venesiya Respublikası deyil, Roma papaları çıxış etməyə başladılar. Roma papaları Konstantinopolun fəthindən dərhal sonra xüsusi fərmanla bütün Avropa xalqlarını türklərə qarşı səlib yürüşünə çağırdılar. Papa nümayəndələri Osmanlılara qarşı səlib yürüşü təbliğatı aparmaq üçün İspaniya, Fransa, Almaniya, Niderland, Macarıstan və başqa ölkələrə göndərildilər. Onlar Osmanlı dövlətinə qarşı siyasətlərini həyata keçirmək üçün İtaliya dövlətləri arasında barışıq yaratdılar. II Mehmedin işğalları genişləndikcə Qərb dövlətləri arasında vahid antitürkiyə bloku yaradılması barədə danışıqlarda fəallıq artır, osmanlılara qarşı birgə mübarizə cəbhəsinə yeni-yeni dövlətlər qoşulurdu.

Venesiya Respublikasının Türkiyə əleyhinə müharibəyə başlaması ilə Qərbdə antitürkiyə blokunun yaradılmasına yönəlmiş danışıqlarda müəyyən canlanma əmələ gəldi. Bundan sonra Avropada Osmanlı imperiyasına qarşı danışıqların əsas təşkilatçısı Roma papası deyil, Venesiya Respublikası oldu. Venesiya Senatında müzakirə və təsdiq olunmuş məxfi tapşırıqlarla silahlanmış respublika diplomatları Osmanlı imperiyasına qarşı danışıqlar aparmaq üçün müxtəlif Avropa və Asiya dövlətlərinə yola salındılar. Beləliklə, Osmanlı imperiyasının sürətlə Qərbdə doğru irəliləməsi XV əsrin 70-ci illərinə doğru Qərb dövlətlərinin ümumi təhlükəyə qarşı yenidən qruplaşmasına səbəb oldu, Avropada antitürkiyə koalisiyasına qoşulan dövlətlərin sayı artmaqda idi.

Lakin XV əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Qərbi Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasına qarşı Asiya ölkələri ilə, o cümlədən Ağqoyunlu dövləti ilə diplomatik əlaqələri, müvəqqəti olaraq zəiflədi. Bunun başlıca səbəbi Osmanlı dövlətinin antitürkiyə koalisiyasının bütün üzvlərini, o cümlədən həmin blokun əsas təşkilatçıları olan Ağqoyunlu dövləti və Venesiya Respublikasını ağır məğlubiyyətə uğratması idi.

Ağqoyunlu dövlətini aradan qaldırıdıqdan sonra səfəvilərin həm antitürkiyə siyasətində, həm də Avropa ölkələri ilə əlaqələrində fəallıq artmağa başladı. Eyni zamanda Səfəvi dövlətinə Osmanlı imperiyasının arxasında bir güclü hərbi-siyasi qüvvə kimi Avropada da maraq artdı. 1502-ci ildə Roma papası II Yuli (1503-1513) Almaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya və digər feodal dövlətlərinin başçılarına məktublarla müraciət edib onları Osmanlı imperiyasına qarşı birləşməyə çağırdı. Papa Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsini, şah İsmayılın hərbi müvəffəqiyyətlərini Allahın xristian dünyası üçün yaratdığı bir fürsət kimi qiymətləndirdi, Qərb hakimlərini dərhal bu fürsətdən istifadə etməyə çağırdı.

Bununla, XVI əsrin 30-cu illərində Osmanlı imperiyasının Asiya ilə əlaqədar işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsi üçün Avropa cəbhəsində çox əlverişli şərait yarandı. Osmanlı imperiyasının Asiya ilə hərbi planları təkcə Səfəvi dövlətinə qarşı deyil, həm də Portuqaliya feodal müstəmləkə imperiyasının Hind okeanında möhkəmlənməsinə qarşı yönəlmişdi.

Portuqaliyadan başlamış Fransaya qədər bütün Avropa dövlətlərindən Şərqlə gələn tacirlər, elçilər, missionerlər öz dövlətlərinin tapşırığı üzrə Şərqlə dövlətlərinin arasını vurmağa çalışırdılar. Türkiyə ilə düşmənçiliyi olan Portuqaliya Səfəvilərə daha çox yaxınlıq göstərirdi. Portuqaliya çalışırdı ki, bu iki Şərqlə dövlətinin qüvvəsini tükəndirməklə Fərat-Dəclə boyunca mühüm iqtisadi, hərbi-strateji əhəmiyyəti olan yerləri işğal etsin. XVI əsrin 30-50-ci illərində Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı Portuqaliya Səfəvilərə silah verirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, yarım əsrə qədər davam edən Səfəvi-Türkiyə müharibələri dövrü Osmanlı imperiyasının ən qüdrətli çağlarına təsadüf edirdi. Qərblə diplomatiyası bu zaman Osmanlı imperiyasının bütün hərbi gücünü Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltməklə Avropada Türkiyə işğallarının genişlənməsinin qarşısını saxlaya bildi. Digər tərəfdən, Səfəvi və Osmanlı imperiyaları kimi iki qüdrətli türk monarxiyasının daim müharibə həddində olub bir-birini zəif salması Qərblə Avropa dövlətlərinin Şərqlə, o cümlədən Yaxın və Orta Şərqlə ölkələri ilə əlaqədar müstəmləkəçilik planlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Təsadüfi deil ki, Səfəvi dövlətinin başının Türkiyə ilə müharibəyə qarışmasından istifadə edən Portuqaliya müstəmləkəçiləri İran körfəzində möhkəmlənə bildilər. 1547-1554-cü illərdə Osmanlı imperiyasının Portuqaliyanı İran körfəzindən sıxışdırıb çıxarmaq üçün apardığı hərbi dəniz əməliyyatları da istənilən nəticəni vermədi.

11. Ərəblə xilafəti diplomatiyası.

VII əsrin 30-cu ilində Ərəbistan yarımadasında güclü bir feodal dövləti yarandı. Asiyada, Afrikada və Avropada bir sıra ölkələri işğal edən bu dövlətin yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbər idi. Onun yaratdığı yeni dini təlim-islam feodal münasibətlərinin inkişafında, dövlətin möhkəmlənməsində və genişlənməsində böyük rol oynadı. Ərəblə əyanları islam dinindən başqa ölkələrin işğal olunmasında bir vasitə kimi istifadə etdilər. 636-cı ildə Yərmuq döyüşündən sonra Suriyanın ələ keçirilməsi nəticəsində ərəblərin İrana yolu açılır. Xilafət ordusu Qadsiyyə döyüşündən sonra bir-birinin ardınca zərbələr endirərək İran ordusunu əzdi. 642-ci ildə Nəhavənd döyüşündə də İran qoşunları məğlub oldu.

639-cu ildə Azərbaycanın şimal ərazilərinə gələn ərəblər burada da ciddi müqavimət ilə rastlaşmış və 642-ci ildə Muğanı işğal edərək əhali ilə müqavilə bağladılar. Ərəb diplomatiyası Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün islam dinindən kəsərli bir vasitə kimi istifadə edirdi.

Xəlifə Ömər(634-644) Əbdürrəhman ibn Rəbiəni Dərbənd yaxınlığındakı sərhəd qoşunlarına sərkərdə təyin etdi və xəzərlərlə vuruşmağı tapşırırdı. Əbdürrəhmanın qoşunu 643-cü ildə Bukeyrin dəstəsi ilə birləşdikdən sonra Bələncər yaxınlığında xəzərlərlə müharibəyə başladı. Nəticədə məğlub oldu, özü də döyüşdə öldürüldü. Beləliklə, ərəblərin Dərbənddən şimala ilk hücumu uğursuzluqla nəticələndi. Ərəblərlə xəzərlər arasında 653-cü ildə Bələncər yaxınlığında baş verən ikinci döyüş də xəzərlərin qələbəsi ilə başa çatdı. Azərbaycana işğal edən ərəb qoşunları ilə xəzərlər arasındakı müharibələr əvvəllər təsadüfi hallarda baş verdiyi halda, VIII əsrdə xəlifə I Validin (705-715) dövründən etibarən mütəşəkkil və uzun sürən xarakter aldı. Sonda Xəzər xaqanı ərəblərlə sülh bağladı və islam dinini qəbul etdi. Abbasilərin hakimiyyəti dövründə ərəblərin işğalları yenidən fəallaşdı. Eyni zamanda Ərəb-Bizans müharibələri də davam etdirilirdi. Ərəblər bizanslıların Qara dənizdən keçən əsas ticarət yollarını dağıdaraq, bu yolları şərqə, Xəzərə tərəf keçirmişdilər. Bu isə Xəzər ətrafındakı şəhərlərin inkişafına səbəb olmuşdu. Ərəblər Xəzər dənizi-Volqa ticarət yolunu da nəzarət altına aldılar, buna qədər bu yol Bizansın əlində idi. Ərəblərin hərbi siyasəti də böyük cənub-şimal ticarət yolunun qorunmasına yönəlmişdi, ərəblər şimalda Tiflisdən Dərbəndədək geniş ərazini öz əllərində tutduqlarına görə onların bu siyasəti müvəffəqiyyətli idi. Ərəblər Bizansın dayağı olan xəzərləri məğlub etmişdilər və yeni ticarət magistralı üçün ciddi bir təhlükə təşkil etmirdilər.

Ərəblər Orta Asiyaya yürüş edərkən türklər bu bölgədə yaşayan bütün xalqlara müraciət etmiş, onları düşmənə qarşı mübarizəyə çağırmışlar. Lakin bu tayfalar arasında vahid birlik yox idi. Buna görə Orta Asiyada yaşayan türk tayfalarının ərəblərə qarşı apardıqları mübarizə heç bir nəticə vermədi. Beləliklə, VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Orta Asiya vilayətləri də ərəblərin hakimiyyəti

altına keçdi. Ərəb diplomatiyası Orta Asiyada hakimiyyəti möhkəmləndirməkdə İslam dinindən, şəriət qanunlarından geniş istifadə edirdilər.

Ərəblər siyasi və dövlət təşkilatı cəhətdən Bizans imperiyasından, Sasani imperiyasından və işğal etdikləri digər ölkələrdən geri qalırdılar. Ona görə də ilk vaxtlar ərəblər işğal etdikləri ölkələrdə mövcud idarə qaydalarını saxlamağa məcbur oldular. Xilafət əsarətə aldığı geniş əraziləri idarə etmək üçün Sasanilərin mərzbanlıqlarına bənzər əmirlik sistemi yaratdı. Abbasilər dövründə inzibati quruluşda yeni dəyişiklik keçirildi. 83 əyalətdən ibarət 14 əmirlik yaradıldı.

Xilafətin müstəmləkəçilik siyasəti onlara qarşı geniş xalq hərəkatına səbəb oldu. Ərəblər onlara qarşı başlayan üsyanları, iğtişəşləri yatırmaqda, asayiş bərpa etməkdə işğal olunmuş ölkələrdəki qüvvələrindən istifadə edirdilər.

12. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri. Uzun Həsənin diplomatiyası.

XV əsrin 60-cı illərinin sonu-70-ci illərinin əvvəlində Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri daha da genişləndirməsi üçün obyektiv tarixi şərait yetişmişdi. Sultan II Mehmedin başının Avropada qarışmasından istifadə edən Uzun Həsən 1464-1469 cu illər ərzində onun şərqdəki müttəfiqləri Arslan bəy, qaraqoyunlu Cahan şah, onun oğlu Həsənəli və teymuri hökmdarı Əbu Səidi məğlub edib tərkibində Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları (Ərdəbil mahalından başqa), Qərbi İran, İraq, indiki Ermənistan ərazisi, Kürdüstan, Diyarbəkər mahalı, ayrı-ayrı vaxtlarda Şimal-Şərqi Gürcüstanın daxil olduğu geniş ərazili dövlət yaratdı. Bu vaxtdan etibarən paytaxtı Təbriz olan, iqtisadi və hərbi-siyasi həyatında Azərbaycanın mühüm rol oynadığı bu böyük feodal imperiyasının xarici siyasətində əsaslı dönüş baş verdi. Osmanlı imperiyasını məğlub edib ölkənin beynəlxalq ticarət əlaqələrini sahmana salmaq Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasətinin baş məsələsinə çevrildi.

Ağqoyunlu hökmdarı fəal surətdə Türkiyəyə qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı. Uzun Həsən uzaqgörən dövlət xadimi kimi yaxşı başa düşürdü ki, onun uğurlu hərbi qələbələri nəticəsində yaradılmış və tərkibinə müxtəlif xalqların, ölkələrin daxil olduğu Ağqoyunlu dövləti, ərazicə geniş olsa da, daxilən möhkəm

deyildir və buna görə də Osmanlı imperiyası kimi qüdrətli dövlətə qarşı dura bilməz. Güclü xarici təhlükəni dəf etmək üçün, hər şeydən əvvəl, güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq lazımdır. Odur ki, Uzun Həsən bu məqsədlə bir sıra islahatlar keçirdi. O, köçəri hərbi əyanlara deyil, oturaq əhaliyə əsaslanmaq xətti götürdü. Cəmiyyəti yaşadan əsas istehsalçılar olan kəndlilərin, habelə sənətkarların vəziyyətini nisbətən yaxşılaşdırmaq və bununla da məhsuldar qüvvələrin canlanmasını təmin etmək məqsədilə xüsusi “Qanunnamə” hazırlatdı. Nəticə etibarilə, Uzun Həsən qanunları ölkədə məhsuldar qüvvələri müəyyən dərəcədə canlandırdı, kəndli və sənətkarlardan alınan vergilərin birbaşa xəzinəyə axması təmin olundu. Dövlət iqtisadi cəhətdən xeyli qüvvələndi.

Uzun Həsən Ağqoyunlu ordusunu odlu silahlarla təmin etmək üçün ölkədə topçuluq sənətini inkişaf etdirməyə çalışırdı və bu məqsədlə Venesiyadan mütəxəssislər dəvət etmişdi. Bundan başqa, oturaq feodallardan öz dəstələri ilə birlikdə hərbi yürüzlərdə iştirak etmək tələb olunurdu. XV əsrin 70-ci illərində Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə toqquşması tarixi zərurət idi. Çünki Sultan II Mehmedin Avropada və Asiyada həyata keçirdiyi bir sıra işğallar Ağqoyunlu dövlətini Qara dəniz və Aralıq dənizinə çıxış yollarından məhrum etmiş, Azərbaycanın qərb ölkələri ilə ticarət əlaqələrini məhdudlaşdırmış, ümumiyyətlə Avropa – Şərq ticarətini olduqca çətinləşdirmişdi.

1473-cü il avqustun 1-də Malatya yaxınlığında, Fərat çayı sahilində ağqoyunlularla osmanlılar arasında qanlı vuruşma baş verdi. Bu döyüş ağqoyunluların qələbəsi ilə sona yetdi. 1473-cü il avqustun 11-də baş vermiş Otluqbəli vuruşması osmanlıların qələbəsi ilə nəticələndi. Sultan II Mehmed təhlükəli rəqibi üzərində əldə etdiyi qələbədən sonra müharibəni davam etdirmədi. O, ağqoyunlularla sülh bağlayaraq İstanbula döndü.

Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı imperiyasına qarşı müharibədə, nəticə etibarilə, məğlubiyyətə uğramasının ən mühüm səbəblərindən biri də Uzun Həsənin hərbi planının baş tutmaması idi. Antitürkiyə koalisiyasının Avropadakı üzvləri arasında kəskin ixtilaf var olduğundan onlar ağqoyunlularla eyni vaxtda qərbdən vahid cəbhədə Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamadılar. Beləliklə, Uzun Həsənin

Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə-Şərqi və Qərbi cəbhələrinə parçalayıb məğlub etmək planı baş tutmadı. Sultan II Mehmed özünün bütün hərbi qüvvələrini ağqoyunlulara qarşı yönəldə bildi.

Ağqoyunlu dövləti ilə geniş qarşılıqlı əlaqələr Avropa dövlətləri üçün də faydalı oldu. Çünki, Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrinin bir hissəsini daim Şərqi məşğul etməklə, bəzən də ona qarşı müharibəyə girib Türkiyə ordusunun əsas zərbəsini öz üzərinə götürməklə, Ağqoyunlu dövləti II Mehmedin qərbi ölkələri ilə əlaqədar hərbi planlarının yerinə yetirilməsinə əngəl törədirdi. Ağqoyunlu dövlətinin qərbi ölkələri ilə diplomatik əlaqələrinin genişlənməsi fonunda Azərbaycan və Avropa xalqlarının qarşılıqlı yaxınlaşması kimi mütərəqqi tarixi proses də dərinləşməkdə davam edirdi.

13. Səfəvi-Osmanlı müharibələri və beynəlxalq nəticələri.

Mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq kimi mühüm tarixi vəzifənin yerinə yetirilməsi yolunda növbəti addım XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində atıldı. Ağqoyunlu dövlətinin yerində həm ərazicə, həm də hərbi-siyasi baxımdan ondan daha geniş, daha qüvvətli Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsi Osmanlı imperiyasının Şərqi doğru genişlənməsi yolunda daha ciddi maneənin yaranması demək idi.

Səfəvi dövlətinin qüvvətlənməsi Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqazda, həmçinin İrən ələ keçirmək siyasətinə zidd idi. Odur ki, XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Səfəvi-Türkiyə ziddiyyətləri kəskinləşdi. Şah İsmayıl qərbi dövlətləri ilə ağqoyunluların hakimiyyəti illərində mövcud olmuş diplomatik əlaqələri yenidən canlandırmağa başladı. Şərqi baş verən dəyişiklikləri qərbi dövlətləri diqqətlə izləyirdilər.

Ağqoyunlu dövlətini aradan qaldırdıqdan sonra səfəvilərin həm anti-türkiyə siyasətində, həm də Avropa ölkələri ilə əlaqələrində fəallıq artmağa başladı. Eyni zamanda Səfəvi dövlətinə Osmanlı imperiyasının arxasında bir güclü hərbi-siyasi qüvvə kimi Avropada da maraq artdı. 1502-ci ildə Roma papası II Yuli (1503-1513) Almaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya və digər feodal dövlətlərinin

başçılara məktublarla müraciət edib onları Osmanlı imperiyasına qarşı birləşməyə çağırırdı. Papa Səfəvi dövlətinin meydana gəlmə-sini, şah İsmayılın hərbi müvəffəqiyyətlərini allahın xristian dünyası üçün ya-ratdığı bir fürsət kimi qiymətləndirdi, qərb hakimlərini dərhal bu fürsətdən istifadə etməyə çağırırdı.

Şah İsmayıl Çaldıran döyüşü ərəfəsində Osmanlı imperiyasına qarşı Portuqaliya ilə də hərbi ittifaq bağlamağa və İran körfəzi vasitəsilə bu döv-lətdən odlu silahlar, artilleriya mütəxəssisləri almağa da cəhd göstərdi. Hind okeanında möhkəmlənmək üstündə Osmanlı-Portuqaliya rəqabəti başlanmış-dı. Bu isə Osmanlı imperiyasına qarşı Portuqaliya ilə Səfəvi dövləti arasında yaxınlaşmaya səbəb oldu. Beləliklə, Səfəvi dövləti ölkənin cənub sərhədlərində onun iqtisadi mənafeyinə zərbə vuran Portuqaliyaya müvəqqəti olaraq güzəştə getməli oldu. Şah İsmayıl körfəz münaqişəsinə qarışmamaq müqabilində Portuqaliyadan odlu silah və artilleriya mütəxəssisləri almaq, niyyətində idi. Lakin İsmayılın bu planı baş tutmadı.

Sultan Səlim Səfəvi dövləti ilə həlledici toqquşma ərəfəsində Şah İsmayılın Avropa dövlətlərini arxadan Osmanlı imperiyasına qarşı qaldırmaq və Anadoludakı xalq üsyanlarından istifadə etməkdən ibarət olan hərbi planını poza bildi və qarşıdakı müharibədə ilk qələbə imkanı əldə etdi.

Çaldıran qələbəsi ilə Cənub-Şərqi Anadolu və Kürdüstan Türkiyənin əlinə keçdi. Səfəvilərin Diyarbəkir daxil olmaqla Ağqoyunlu dövlətinin tarixi ərazisini ələ keçirmək planı iflasa uğradı. Bu döyüş türk-islam dünyasının məğ-lubiyyəti, qərb müstəmləkəçilərinin isə qələbəsi idi.

1533-1535-ci illər müharibəsi nəticəsində Osmanlı imperiyası Bağdad daxil olmaqla ərəb İraqını işğal etdi, İran körfəzi rayonunda Osmanlı-Portu-qaliya ziddiyyətləri daha da kəskinləşdi.

Osmanlı imperiyası 1548-1549-cu illərdə Səfəvi dövləti ilə müharibə edərkən, eyni zamanda, Hind okeanı və İran körfəzində Portuqaliyaya qarşı hərbi əməliyyatları da genişləndirmişdi. Osmanlı imperiyası çalışırdı ki, Şərq-dən Aralıq dənizi sahillərinə gələn ənənəvi ticarət yollarını nəzarəti altına alsın. Lakin Osmanlıların İran körfəzində və Hind hövzəsində möhkəmlənmək siya-səti iflasa

uğramaqda idi. Hind okeanı və İran körfəsində aparılan dəniz döyüşləri Türkiyə üçün istənilən nəticəni vermədi.

Yarım əsrə qədər davam edən Səfəvi-Türkiyə müharibələri dövründə qərb diplomatiyası Osmanlı imperiyasının bütün hərbi gücünü Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltməklə Avropada Türkiyə işğallarının genişlənməsinin qarşısını sax-laya bildi.

Qərb ölkələri 1578-1590-cı illər Səfəvi-Türkiyə müharibəsi dövründə, növbəti dəfə, Osmanlı imperiyasına özünün bütün hərbi qüvvələrini Səfəvi dövlətinə qarşı yönəltmək imkanı verdilər. Nəticədə kəskin daxili ictimai-iqtisadi və siyasi tənəzzül keçirən, həmçinin şərqdən özbək hakimlərinin hücumuna da məruz qalan Səfəvi dövləti Osmanlı qoşunlarına qarşı dura bilmədi.

XV əsrin ortalarından başlayaraq bütün Cənubi-Qafqaz ərazisini tamamilə öz hakimiyyəti altına salmağa çalışan Osmanlı imperiyası, nəhayət, Azərbaycanla əlaqədar xarici siyasət planlarını həyata keçirə bildi.

Lakin Şah Abbasın islahatları nəticəsində qüvvətlənən Səfəvi dövləti 1603-1612-ci illər müharibəsində Osmanlı imperiyasına ağır zərbə vurdu. Səfəvi-Osmanlı müharibələri tarixində ilk dəfə təşəbbüs səfəvilərə keçdi. Osmanlı imperiyası 1578-1590-cı illərdə işğal etdiyi ərazilərdən məhrum oldu. Bununla Osmanlı imperiyasının Səfəvi dövlətini məğlub edərək Cənubi Qafqaz ərazi-sini, o cümlədən Azərbaycanı ələ keçirmək, Xəzər dənizi və İran körfəzində möhkəmlənmək siyasəti qəti olaraq iflasa uğradı.

Osmanlı Türkiyəsi öz niyyətindən əl çəkmirdi. 1634-cü ilin yazında Sultan IV Murad böyük qoşunla Ərzrumdan İrəvana doğru irəlilədi və oranı tutdu. Lakin səfəvilər 1635-ci ilin aprelində İrəvanı geri aldılar. 1637-1638-ci illərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin döyüş səhnəsi yenə də Mesopotamiyaya köçdü. Bağdad tamamilə Türkiyənin əlinə keçdi. Bağdad tutulduqdan sonra 1639-cu il mayın 17-də Qəsri-Şirində Türkiyə ilə Səfəvi dövləti arasında 1612-ci il sülhünün şərtlərini təsdiq edən sülh müqaviləsi imzalandı və XVIII əsrin əvvəllərinə qədər qüvvədə qaldı.

14.XVII əsr Avropada fransız hegemonluğu dövrü.

XVII əsrdə Fransa dövləti də beynəlxalq problemlərin həllində fəal iştirak edirdi. XVII əsrin böyük siyasətçilərindən və diplomatlarından biri olan Rişelye (1585-1642) (1624-1642-ci illərdə Fransa kral şurasının sədri olmuşdu). Mütləq monarxiyanı möhkəmləndirməyə və Avropada Fransanın hegemonluğunu bərqərar etməyə çalışırdı. O, inandırırdı ki, Fransanın «dövlət mənafeləri» və «ümumi riyah» tələb etdikdə bütün vasitələrə əl atmaq olar və lazımdır. Fransa həm Avstriya və İspaniyanı zəiflətməyə, həm də Avropada hegemonluq etməyə çalışırdı. XVII əsrin ikinci yarısında Avropadakı vəziyyəti Fransa öz siyasəti üçün əlverişli hesab edirdi. 1) Belə ki, Fransa hökuməti «maliyyə diplomatiyasının» köməyi ilə İngiltərəni qitədə fəal siyasətdən uzaqlaşdırmışdı. 2) Otuzillik müharibədən sonra daha Avstriya İspaniyanın müttəfiqi deyildi. 1648-ci ildə Fransa ilə Avstriya arasında, 1659-cu ildə isə Fransa ilə İspaniya arasında sülh müqavilələri imzalanmışdı. 3) Həm Avstiyada, həm də İspaniyada ciddi daxili problemlər mövcud idi və Avstriya üçün Osmanlı imperiyası tərəfdən hücum təhlükəsi artmışdı. Avropada elə bir dövlət yox idi ki, Fransa ondan ehtiyat etsin, bütün Avropa hökmdarları Fransa kralından qorxurdular.

Fransa yeni ərazilər işğal etmək, xüsusilə İspaniyanın Niderland, Almaniya və İtaliyadakı müllərini ələ keçirmək uğrunda müharibələr aparırdı. Fransa həm Avropada nüfuz uğrunda, həm də müstəmləkələr uğrunda mübarizədə İngiltərə, İspaniya və Hollandiyanın rəqibi idi. 1667-1668-ci illərdə olmuş Fransa-İspaniya müharibəsi Fransanın Belçikanı işğal etmək cəhdi ilə bağlı idi. Əvvəlcə Fransa Beçikanı İspaniyadan tələb etdi. İspaniya Belçikanı Fransaya verməkdən imtina etdiyinə görə Fransa İspaniyaya müharibə elan etdi. Fransa ordusu Flandriyanın bir hissəsini və Frans-Konte əyalətini işğal etdi. 1668-ci il mayın 2-də imzalanmış Axen sülhünə əsasən Fransa bir sıra sərhəd qalalarını ələ keçirdi, Frans-Konteni isə qaytardı. 1672-1678-ci illərdə Fransa Hollandiya ilə müharibə

apardı. 1679-cu ildə imzalanmış Nimvegen sülh müqaviləsinə əsasən Fransa Belçika ərazisinin bir qismini aldı.

XVII əsrin 80-ci illərində Avropada vəziyyət Fransanın əleyhinə dəyişdi.

Birincisi, Osmanlı qoşunları 1683-cü ildə Vyanaı tuta bilmədi və az sonra Dunayın arxasına çəkilməyə məcbur oldu.

İkincisi, İngiltərə və Hollandiyanın eyni mövqedən çıxış etməsi ilə əlaqədar Fransanın maliyyə yardımına ehtiyac qalmadı.

Üçüncüsü, 1686-cı ildə Papa XI İnnokentinin təşəbbüsü ilə bir sıra dövlətlər (Avstriya, İspaniya, İsveç, İngiltərə) Avropada Fransaya qarşı «Auqsburq liqasında» birləşdilər. 1688-1697-ci illərdə Fransa ilə «Auqsburq liqası» arasındakı müharibə Fransanın məğlubiyyəti ilə qurtardı. 1697-ci il (Risvik) müqaviləsinə əsasən, Fransa işğal etdiyi ərazilərin çox hissəsini qaytardı.

15.XVII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın xarici siyasəti.

XVII əsrin ikinci yarısında Şərqi Avropada bütün məsələlər Rusiyanın iştirakı ilə həll olunurdu. Yəni Rusiya Avropanın böyük dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. XVII əsrdə Rusiyanın xarici siyasəti Ukrayna və Belarus torpaqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi, Baltik sahillərinə çıxmaq, Türkiyə və Kırma qarşı mübarizə kimi vəzifələrin həllinə yönəlmişdi. Bu vəzifələr bir-biri ilə bağlı idi və bu da onların həllini çətinləşdirirdi. XVII əsrin ikinci yarısında Polşada mövcud böhran Rusiya üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Ukrayna və Belarusda Polşaya qarşı milli-azadlıq hərəkatı onların Rusiyaya birləşdirilməsini asanlaşdırdı. Rusiya hökuməti 1653-cü ilin oktyabrında Ukraynanın Rusiya ilə birləşməsinə razılıq verdi. 8 yanvar 1654-cü ildə Pereyaslavl radasının qərarı ilə Ukrayna Rusiyaya birləşdirildi. Rusiya Belarus və Litvanı, İsveç isə Varşava və Krakovu ələ keçirdi. Rusiya Avstriya, Danimarka və Brandenburqla İsveçə qarşı koalisiya yaratdı. İsveç Rusiyanın Baltikə çıxmasına mane olurdu. 1661-ci ildə Rusiya İsveçlə Kardis müqaviləsinə bağlayıb Pribaltikada tutduğu yerlərdən imtina etdi. Türkiyə təhlükəsi Rusiya və Polşanı 1667-ci ildə Andrusovo sülhünü imzalamağa məcbur etdi. Smolensk və solsaahil Ukraynası Rusiyaya verildi. Rusiyanın iştirakı olmadan Polşa

Türkiyə ilə müqavilə bağlaya bilməzdi. 1676-1681-ci illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsi oldu. Baxçasaray müqaviləsinə görə Türkiyə Ukraynanın Rusiyaya keçməsinə tanıdı. Türkiyə ilə düşmən olan Rusiya Səfəvilər dövləti ilə yaxınlaşmağa başlamışdı. Hər iki ölkə iqtisadi əməkdaşlıqda maraqlı idi. Bu dövrdə Hindistan tacirləri tez-tez Həştərxana gəlirdilər, Rusiyada onlara bəzi imtiyazlar verilmişdi. Lakin ölkələrin uzaqlığı və Asiyanın bu hissəsində əlverişsiz beynəlxalq şərait Rusiyaya o zaman Hindistanla daimi əlaqələr yaratmaq imkanı vermirdi. Çinlə əlaqələrin yaradılması, xüsusən ruslar Yeniseyin yuxarılarında və Uzaq Şərqdə irəlilədikcə Rusiyanın torpaqları Monqolustanın və Çinin sərhədlərinə doğru genişləndiyi vaxt daha müvəffəqiyyətli oldu. Rusiya hökuməti Çinlə dinc münasibətlər yaradılmasına inadla çalışırdı. 1689-cu ildə Qolovinin səfirliyi Monqolustanın bitərəfliyi haqqında onunla müqavilə bağladı. Elə həmin il Çinlə də Nerçinsk müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə əsasən Amurboyunda hər iki dövlət arasında şərti sərhəd müəyyənləşdirildi. Rusiya ilə Çin arasında ticarət əlaqələrinə razılıq verildi.

16.XVIII əsrin birinci yarısında beynəlxalq münasibətlər. Fransanın xarici siyasəti.

Fransa kralı XIV Lüdovikin təşəbbüsü ilə 1701-ci ildə başlanmış “İspaniya irsi” uğrunda müharibə 1714-cü ilə qədər davam etmişdi. “İspaniya irsi”nə kral taxtı, İspaniyanın Latin Amerikasındakı müstəmləkələri və Avropadakı mülkləri daxil idi. XIV Lüdovik özünü “İspaniya irsi”nin varisi hesab edirdi. “İspaniya irsi”nə sahiblik Fransanın həm Avropada, həm də dünyada hegemonluğunu təmin edə bilərdi. İspaniya taxtına həm də Avstriya şahzadəsi Karl iddia edirdi, çünki o, İspaniya kralı III Filipin nəvəsi idi. Fransa İngiltərə və Hollandiya ilə Avstriyaya qarşı ittifaq yaratmağa çalışırdı. XIV Lüdovikin məqsədi Fransanın əleyhinə koalisiya yaranmasının qarşısını almaq idi. Fransa İngiltərə və Hollandiyanı inandırmağa çalışırdı ki, İspaniya taxtına bir sülalənin tək sahib olması Avropada qüvvə tarazlığını poza bilər. Avstriya imperatoruna isə XIV Lüdovik bildirmişdi ki, Avropada sülhü qorumaq üçün “İspaniya irsi” böyük dövlətlər arasında

bölünməlidir. 1698 və 1700-cü illərdə Fransa ilə İngiltərə, Hollandiya və Avstriya arasında İspaniya mülklərinin bölüşdürülməsinə dair sazişlər imzalanmışdı. Bu sazişlər İspaniya kralı II Karldan gizli imzalanmışdı.

1700-cü ildə İspaniya kralı II Karl varisi olmadığına görə taxtı XIV Lüdovikin nəvəsi Filipə vəsiyyət etmişdi. Bu yolla kral İspan mülklərinin parçalanmasının qarşısını almaq fikrində idi. Amma Filip Fransa və İspaniyayı vahid dövlətdə birləşdirə bilməzdi. Lakin XIV Lüdovik nəvəsinin təcrübəsizliyini bəhanə gətirib hər iki dövləti özü idarə etməyə başlamışdı. Fransaya qarşı İngiltərə, Hollandiya, Avstriya, Portuqaliya, Brandenburq, Danimarka və Savoyya güclü koalisiya yaratdılar və 1701-ci ildə müharibəyə başladılar. 1713-cü ildə imzalanan Utrext müqaviləsinə əsasən V Filip İspaniya kralı kimi qaldı, lakin o və onun varisləri həm də Fransa kralı ola bilməzdi. Belçika və İtaliyadakı İspaniya mülkləri Avstriyaya verildi.

XV Lüdovikin dövründə (1715-1774) Fransanın xarici siyasəti uğurlu olmadı. Bir sıra müharibələrdə Fransanın iştirakı məcbur deyildi. Belə ki, Fransa bu müharibələr nəticəsində Kanadanı, Luiziananı və Hindistandakı mülklərini itirmişdi.

XVIII əsrin əvvəlində Rusiya Fransa ilə yaxınlaşmağa çalışırdı. Lakin Fransa müttəfiq kimi Türkiyə, Polşa və İsveçdən ayrılmaq istəmirdi, ona görə Rusiya Fransanın rəqibi olan Avstriya ilə yaxınlaşdı. Fransanın İsveç və Türkiyədən Rusiyaya qarşı istifadə etmək cəhdləri nəticəsiz oldu. Fransa 1733-1735-ci illərdə “Polşa irsi” uğrunda müharibədə iştirak etdi. Bu dövrdə Polşanın daxili çətinlikləri ilə əlaqədar Rusiya, Fransa və Avstriya Polşaya öz təsirlərini artırmağa çalışırdılar. Lakin Fransa Leşinskinin Polşa taxtına çıxarılmasına nail ola bilmədi. Fransa kralı XV Lüdovik Avstriyaya qarşı mübarizə aparır və protestant knyazları müdafiə edirdi. Fransa “Avstriya irsi” uğrunda müharibədə Prussiyanın tərəfində iştirak etmişdi. Yeddiillik müharibə ərəfəsində Fransa Avstriyanın müttəfiqi oldu. Bu zaman Fransa Prussiyanın güclənməsini və Avstriyanın zəifləməsini, İngiltərəyə qarşı mübarizə üçün imkan yarandığını nəzərə almışdı. Lakin Fransa öz məqsədlərinə nail ola bilmədi. XV Lüdovik 1743-cü ildə xarici

siyasət məsələləri ilə məşğul olmaq üçün xüsusi gizli komitə yaradıb şahzadə Kontini başçı təyin etmişdi. Səfirlərdən başqa onun xarici ölkələrdə gizli agentləri də fəaliyyət göstərirdi.

17.XVIII əsrdə İngiltərənin beynəlxalq münasibətlərdə iştirakı.

XVIII əsrdə İngiltərə planlı şəkildə ticarət və müstəmləkələrini genişləndirirdi. XVIII əsrdə onun əsas rəqibi Fransa idi. Fransa İngiltərəni dənizdə üstünlüklərindən məhrum etməyə çalışırdı. Fransa xarici gəmilərdən alınan gömrüyü artırmış və güclü hərbi donanma yaratmışdı. XVIII əsrdə İngiltərə hakim dairələrinin maliyyə imkanları genişlənmişdi. Onlar İngiltərənin mənafeyini müdafiə edən müttəfiqləri pulla ələ almağı bacarırdılar. Avropada isə belə dövlətlər çox idi. Bu dövlətlərin əksəriyyəti Almaniya ərazisində yerləşirdi. Otuzillik müharibədən sonra daha da parçalanmış Almaniya ərazisində 300-dən çox dövlət mövcud idi. Kiçik Alman dövlətlərinin ordularından başqa dövlətlər öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün istifadə edirdilər.

Müstəmləkə müharibələri 1739-cu ildə İngiltərə və İspaniya arasında İngiltərənin ispan müstəmləkələri ilə azad ticarət etmək hüququ uğrunda başladı. 1743-cü ildə İngiltərə və İspaniya arasında müttəfiqlik bərpa edildikdən sonra ingilis-fransız müharibəsi alovlandı. Bu dövrdə İngiltərə ilə Fransa arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi isə müstəmləkələrlə bağlı idi. İngiltərə Fransanın Hindistan və Şimali Amerikadakı işğallarından narahat idi. İngiltərə hərbi gəmiləri dənizdə Fransanın ticarət gəmilərini saxlayırdı. 1755-ci ildə bir ay ərzində ingilislər 300 Fransa gəmisini saxlamışdılar. Fransanın etirazlarına isə İngiltərə məhəl qoymurdu. 1754-1755-ci illərdə Kanadada hərbi toqquşmadan sonra İngiltərə və Fransa Avropada özlərinə müttəfiq axtarmağa başladılar. 1756-1763-cü illərdə olmuş yeddiillik müharibənin hərbi əməliyyatları Avropada, Şimali Amerikada və Asiyada aparılırdı. Müharibənin əvvəlində Prussiya üstün idi, lakin 1757-1759-cu illərdə Rusiya ordusu bir neçə döyüşdə Prussiya qoşunlarını məğlub etdi. İngiltərə 1759-cu ildə Kanadanı, 1761-ci ildə Hindistanın bir sıra əyalətlərini ələ keçirdi. Fransa Kanada və Hindistandan qoşunlarını çıxartdı. 1763-cü ilin fevralında Fransa və

İspaniya ilə İngiltərə arasında imzalanmış Paris sülhünə əsasən Kanada və Hindistan İngiltərəyə qaldı, İspaniya isə Floridanı İngiltərəyə verdi. Fransa Luiziananı İspaniyaya verdi. Beləliklə, İngiltərənin beynəlxalq mövqeləri daha da möhkəmləndi. Bütövlükdə XVIII əsrdə Avropa siyasətinin inkişafı göstərdi ki, kapitalizm quruluşunun sürətli inkişafı, gənc kapitalist ölkələri və qədim feodal, lakin hələ güclü mütləqiyyət rejimi olan, böhran astanasına çatan dövlətlərin qaşdırması həm münaqişələrin özünü, həm də onların səbəbli əsaslarını kəskinləşdirdi və artırdı.

Bununla bərabər, XVIII əsr Avropa ölkələrinin müstəmləkə qarşılıqlı sayəsində aydın oldu ki, erkən kapitalizm dövründə Avropada siyasi qüvvələrin düzümü digər qitələrdə beynəlxalq münasibətlərə, əslində bütövlükdə dünya siyasətini müəyyən etməklə, necə və hansı dərəcədə təsir edir.

XVIII əsrin 70-ci illərində Şimali Amerikanın Atlantik okeanı sahilindəki müstəmləkələr İngiltərəyə qarşı müharibəyə başladılar. Səkkiz il (1775-1783) davam edən müharibə nəticəsində müstəmləkələr metropoliyanın zülmündən azad oldu. 1783-cü il sentyabrın 3-də ABŞ-la İngiltərə arasında Parisdə sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilə ABŞ-ın müstəqillik uğrunda müharibədə İngiltərə üzərində qələbəsini təsbit etdi. İngiltərə ABŞ-ın müstəqilliyini tanıdı.

18.I Pyotrun Cənub yürüşü. Xəzərsahili vilayətlərin işğalı.

Şimal müharibəsinin qurtarmasından sonra Rusiya cənubda fəal siyasət həyata keçirməyə başladı. Rusiya hesab edirdi ki, Türkiyənin Xəzərin qərb sahilində möhkəmlənməsi Rusiyanın cənub sərhədləri və şərq ölkələri ilə tica-rəti üçün təhlükə yaradır. 1722-ci ilin iyulunda I Pyotr böyük bir ordu ilə Həştərxandan yürüşə başladı. Rus qoşunları iki istiqamətdə-quru və dəniz yolu ilə hərəkət edirdilər. 1722-ci il avqustun 15-də rus donanması Dərbəndə çatdı, avqustun 23-də isə piyada qoşunlar da şəhərə yaxınlaşdı. Şəhərin naibi İmamqulu bəy Dərbənd qalasının açarlarını rus çarına təqdim etdi. I Pyotr buradan Senata göndərdiyi

məktubunda şəhərdə səmimi qarşılandığını bildirirdi. Lakin tezliklə Pyotr Rusiyaya dönməyə məcbur oldu. Bunun başlıca səbəbi o idi ki, İsveç tərəfindən yenidən müharibə təhlükəsi yaranmışdı. I Pyotr Bakının tutulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Onun göstərişi ilə 1722-ci ilin noyabrında Soymonovun başçılığı ilə Rəştə donanma və qoşun çıxarıldı. 1723-cü il iyulun 12-də Bakı ruslar tərəfindən alındı və Baryatinski Bakının komendantı təyin edildi. 1723-cü il sentyabrın 12-də şah II Təhmasibin Peterburqa göndərdiyi elçi İsmayıl bəy tərəfindən özbaşına imzalanmış müqaviləyə görə Xəzərsahili vilayətlər Rusiyaya birləşdirildi. Rus qoşunları Xəzərin qərb və cənub sahillərində möhkəmləndilər. Rusiyada İrana əfqanlarla müharibədə kömək edəcəyini vəd etdi. Lakin şah müqaviləni təsdiq etmədi.

Şərqdə öz müstəmləkə siyasətini həyata keçirməyə çalışan İngiltərə və Fransa Rusiyanın Qafqazdakı nüfuzunun güclənməsinə hər vasitə ilə mane olurdu. Bakının tutulması Türkiyəni narahat edirdi. İngilislər bundan istifadə edərək Türkiyəni Rusiya ilə müharibəyə təhrik edirdilər. Əks təqdirdə diplomatik münasibətləri kəsməklə hədələyirdilər. Lakin İsveçlə müharibəni təzəcə qurtarmış Rusiya yeni müharibəyə başlaya bilməzdi. Ona görə də Rusiya Osmanlı ilə Sülh müqaviləsi imzalamağı lazım bildi. Lakin sultana təzyiq göstərən qərb dövlətləri buna mane oldular, sülh danışıqları uzandı. Yalnız 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə Osmanlı arasında sülh müqaviləsi imzalandı, bununla da Rusiya imperiyası 1723-cü il sentyabr tarixli Peterburq müqaviləsi şərtlərinin təsdiq edilməsinə, Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəşt, Ənzəlinin diplomatik yolla Rusiyaya birləşdirilməsi faktının qəbul olunmasına nail oldu. Rusiya öz növbəsində indiki Ermənistan, Gürcüstan və Xəzərsahili müstəsna olmaqla, bütün Azərbaycan ərazisinin Türkiyəyə verilməsinə razılıq verdi.

Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirməklə I Pyotr buranı manufaktura sənayesinin xammal bazasına çevirmək məqsədi güdürdü. Bu yerlərin təbii sərvətlərindən istifadə etmək barədə o xüsusi qərar qəbul etmişdi. I Pyotr hətta Qafqaz və digər Şərq ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri genişləndirmək məqsədi ilə Kürün mənsəbində böyük şəhər salmaq fikrinə düşmüşdü. Rusiyaya birləşdirildikdən sonra Xəzərsahi-

li vilayətlərdə ticarət dövriyyəsi də artmışdı. I Pyotr-un ölümündən sonra Rusiya hökumətində Xəzərsahili vilayətlərini öz əlində saxlaya biləcək ikinci bir şəxsiyyət yox idi. Bu ərazidə yerləşən qoşunu saxlamaq üçün böyük xərc tələb olunurdu. Ona görə də Rusiya Xəzərsahilinin bir sıra vilayətlərini könüllü olaraq İrana qaytarmağa hazır olduğunu bildirdi. Bundan əlavə, İranda mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsi osmanlıların Xəzərsahili vilayətlərə buraxılmamasına zəmanət verirdi. Məhz buna görə də Rusiya dövləti 1732-ci il yanvarın 21-də Rəştdə İranla müqavilə imzaladı. Müqavilənin şərtlərinə görə Kürdən cənuba doğru yerləşən Xəzərsahili vilayətlər İrana qaytarıldı. İran isə Osmanlıları bu yerlərə buraxmamağı öhdəsinə götürdü. 1735-ci il martın 10-da imzalanmış Gəncə müqaviləsi ilə rus qoşunları Xəzərsahili vilayətləri tamamilə tərk etdi. Bu vəziyyət Xəzərsahili vilayətlərin əhalisinin Rusiya ilə yaranmış ticarət əlaqələrinin inkişafına mane olmadı.

19.XVIII əsrin ikinci yarısında rus-türk müharibələri və beynəlxalq vəziyyət.

1768-ci ildə Türkiyə Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə başladı. Krım tatarları Rusiyanın cənub ucqarlarına basqın etdilər. Hərbi əməliyyatlar eyni zamanda 3 cəbhədə: cənub-qərbdə (Dunay), cənubda (Krım) və Gürcüstanın dəvəti ilə 1769-cu ildə rus qoşunlarının gəlmiş olduğu Cənubi Qafqazda başladı. Lakin türklərin Rusiyanın içərisinə girmək üçün göstərdikləri bütün cəhdlər uğursuz oldu. 1768-1769-cu illər kampaniyası Türk ordusu üçün uğursuz oldu. Rusiya cəbhəyə xeyli canlı və texniki qüvvə yeridə bilmişdi. 1770-ci ilin kampaniyası həm quruda, həm də dənizdə Rusiyanın üstünlüyü ilə keçdi. Remyantsevin başçılıq etdiyi silahlı qüvvələr türk ordusuna ağır zərbə vura bildi. Qara dənizdə, Dunay çayında təşəbbüsü rus donanması ələ keçirdi. Dolqorukovun başçılıq etdiyi ikinci ordu Krımı tuta bildi. Ruslar türklərlə danışığa başladı. Rusların boğazlardan sərbəst keçib getmək təklifləri Avropa dövlətlərini qane etmədi. 1773-cü ildə döyüşlər yenidən gücləndi. Remyantsevin komandanlığı altında qoşunlar Dunayı keçdilər. Türk qoşunları geri çəkilməli oldu. 1774-cü il iyulun 10-da hər iki dövlət arasında

Kiçik Qaynarca sülhü bağlandı. Müqaviləyə görə Krım və Kuban tatarlarının Türkiyədən asılılığı ləğv olundu. Kerç və Yeniqala, Qara dəniz sahilində Kinburn Rusiyaya verildi. Rusiya Azovu möhkəmləndirmək hüququ alırdı. Rus gəmilər boğazlardan sərbəst keçə bilərdi. Türkiyə Rusiyaya 4,5 milyon manat təzminat verməli idi. Rusiya Valaxiya və Moldaviyanı öz himayəsinə aldı. Kiçik Qaynarca sülhü Rusiyanı Qara dəniz dövlətinə çevirdi və Cənubi Qafqazda, Balkanlarda onun mövqələrini gücləndirdi. 1768-1774-cü illərdə rus-türk müharibəsi zamanı rus qoşunları gürcülərlə birlikdə Cənubi Qafqazda türklərə qarşı vuruşmuşdular. Kiçik Qaynarca sülhünə görə Türkiyə İmeretiyadan xərac almaqdan imtina etdi. Türk hökmranlığı yalnız Qərbi Gürcüstana aid edildi, lakin türklər burada da möhkəmlənə bilmədilər. 1783-cü ildə Gürcüstanla Rusiya arasında Georgiyevsk müqaviləsi bağlandı və buna əsasən Şərqi Gürcüstan Rusiyanın himayəsi altına keçdi. 1783-cü ildə Krım yarımadası da Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Krım və Kubanın Rusiyaya birləşdirilməsi Türkiyənin müharibəyə başlamasına səbəb oldu. Türkiyəni müharibəyə təhrik edən İngiltərə idi. İngiltərə Rusiyanın qüdrətinin artmasından və şərqdə onun təsirinin yayılmasından ehtiyat edirdi. İngiltərə Rusiyanı türklərin və isveçlilərin əli ilə zəiflətməyə cəhd etdi. 1787-ci ildə hərbi əməliyyatlar yenidən başladı. Suvorovun komandanlığı altında rus qoşunları türkləri ağır məğlubiyyətə uğratdılar. 1789-cu ildə türk qoşunları geri çəkilməyə başladı. Uşakovun komandanlığı altında rus donanması da türk donanmasını məğlub etdi. 1791-ci ildə Yassı sülh müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə əsasən, Cənubi Buqdan tutmuş Dnestrə kimi Qara dəniz sahilləri Rusiyanın əlinə keçdi. Qara dənizin bütün şimalının birləşdirilməsi Rusiyanın mövqeyinin xeyli güclənməsi demək idi. Osmanlı dövləti Krım haqqında iddialardan əl çəkdi və onun Rusiyaya mənsub olduğunu təsdiq etdi. Osmanlı dövlətinin eyni zamanda Balkanlarda və Qafqazda mövqeyi zəiflədi.

20. Avropa dövlətlərinin Polşa uğrunda mübarizəsi. XVIII əsrin II yarısında Polşanın bölüşdürülməsi.

Rusiyanın Polşada müvəffəqiyyətləri Avstriyanı və Fransanı narahat etdi. Fransa özünün Türkiyəyə təsirindən istifadə edərək, onu 1768-ci ildə Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamağa təhrik etdi. Buna cavab olaraq Prussiya kralı II Fridrix Rusiyanı tələsdirməyə başladı ki, Polşanın bölüşdürülməsinə başlasınlar. Özünün “itaətkar xidmətçi”sinin II Fridrixin fikrini dəqiq aydınlaşdırmaq istəyən II Yekaterina məqam gözləyirdi. Yalnız Avstriya ilə Türkiyə arasında müdafiə müqaviləsinin bağlanması Rusiyanı tələsməyə məcbur etdi. 1772-ci ildə Rusiya, Prussiya və Avstriya Polşanın bölüşdürülməsi haqqında müqavilə bağladılar. 1773-cü ildə Polşa seymi müqaviləni təsdiq etdi. Polşanın birinci bölgüsünə görə Belorusiyanın şərq və Pribaltikanın bir hissəsi Rusiyaya verildi. Rusiyanın müvəffəqiyyətləri Türkiyəni Rusiya üzərinə qaldıran Avstriya və Fransa tərəfindən düşmənçilik fəaliyyətinin güclənməsinə səbəb oldu. Polşanı möhkəmləndirməli olan islahatların həyata keçirilməsi Rusiya və Prussiya hökumətlərini narahat etdi. Polşaya Rusiya və Prussiya qoşunları yeridildi. 1791-ci il Konstitusiyası ləğv edildi. 1793-cü ildə Polşa ikinci dəfə Rusiya ilə Prussiya arasında bölüşdürüldü. Bu bölgüyə əsasən Rusiya Minsklə birlikdə Şərqi Belarusu, Volını və Podoliyanı geri alıb Belarus və Ukraynanın qalan hissəsi ilə birləşdirildi. Buna cavab olaraq Polşada azadlıq hərəkatı genişləndi. Ona general Tadeuş Kostyuşko başçılıq edirdi. Üsyan edənlərə qarşı Suvorovun komandanlığı altında rus ordusu, Prussiya kralının və Avstriya imperatorunun qoşunları yeridildi. Üsyançıların qəhrəmanlığına baxmayaraq hərəkat qələbə ilə nəticələnmədi. 1795-ci ildə Rusiya, Prussiya və Avstriya Polşanı üçüncü dəfə bölüşdürdülər. Bu bölünmə nəticəsində Qərbi Belarus, Litva və Kurlandiya Rusiyaya, Varşava ilə birlikdə Polşanın bütün şimal hissəsi Prussiyaya verildi. Lyublin və Krakova vilayətləri ilə birgə Avstriyaya çatdı. Reç-Pospolita mövcudluğunu dayandırdı. Polşanın bölünməsi Prussiya, Avstriya və Rusiya arasındakı ziddiyyətləri yumşaltmağa imkan verdi və Avropada Fransa inqilabına qarşı yönəlmiş birgə xəttin aparılmasında bu 3 ölkənin sonrakı yaxınlaşması üçün zəmin yaratdı. Polşanın dövlət müstəqilliyi ləğv olundu və polyak xalqı Rusiya, Avstriya imperatorlarının və Prussiya kralının zülmü altına

düşdü. Polşanın bölüdüürülməsi mürtəcə addım idi və rus hökuməti bu işdə az rol oynamadı.

Fransa inqilabına qarşı mübarizə Rusiyanın xarici siyasətində mühüm yer tuturdu. Rusiya 1793-cü ilin yanvarında Fransa ilə əlaqələri kəsdi. Rusiya Fransaya qarşı Prussiya, İngiltərə, Avstriyanın birliyini yaratdı. 1795-ci ildə Prussiyanın Fransa ilə yaxınlaşmasına görə Rusiya Fransaya qoşun göndərmədi. Rusiya Fransaya qarşı 1798-ci ildə yaradılmış koalisiyaya da daxil olmuşdu. Bu koalisiyaya İngiltərə, Avstriya, Türkiyə də daxil idi. 1799-cu ildə Suvorovun başçılığı ilə rus qoşunu İtaliyaya göndərildi. Avstriya İtaliyada Rusiyanın təsirinin güclənməsini istəmirdi və rus qoşunlarının İsveçrəyə göndərilməsinə nail oldu. 1800-cü ildə Avropa dövlətləri ilə ziddiyyətlərlə əlaqədar rus qoşunları geri qayıtmaq əmri aldı.

21.XIX əsrin əvvəllərində Napoleon müharibələri və beynəlxalq münasibətlər.

Napoleonun hakimiyyəti ələ keçirməsi II koalisiya ölkələrini narahat etməyə başladı. Çünki bəhs edilən dövrdə Fransa Avropada və bütün dünyada hegemon dövlət olmağı qarşısına məqsəd qoymuş və bu yolda Avropa dövlətləri ilə fasiləsiz müharibələr aparmışdır. Lakin Avropa dövlətlərinin Fransaya qarşı koalisiyalar təşkil etmələrinə baxmayaraq, onlar arasında da ciddi ixtilaflar var idi. Napoleon bu ixtilaflardan bacarıqla istifadə edirdi. 1800-cü ildə Fransaya qarşı yaranmış II koalisiya da dağıldı. Rusiya müharibədən çıxdı, Avstriya da öz ordusunu İtaliyadan çıxarmalı oldu. N.Bonapart Fransanın yeni sərhədlərini tanımaq şərti ilə İngiltərə, Avstriya və Rusiyaya hərbi əməliyyatları dayandırmağı təklif etdi. Təbiidir ki, Napoleon bu zaman müttəfiqlər arasındakı ziddiyyətləri də nəzərə alırdı. Lakin müttəfiqlər Napoleonun təklifini qəbul etmədilər. Müharibəni davam etdirən Fransa ordusu 1800-cü ilin iyunun 14-də İtaliyanın şimalında Marenqo döyüşündə Avstriya qoşununu məğlub etdi. 1801-ci ilin fevralın 9-da Fransa ilə Avstriya arasında Lünevil sülhü bağlandı. Müqaviləyə əsasən, Avstriya Belçikanın, Reynin sol sahilinin və Venetsiya əyalətinin bir hissəsinin Fransa tərəfindən işğalını tanıdı.

Napoleon Rusiyanı sülh danışıqlarına həvəsləndirmək üçün 1799-cu ilin əməliyyatları zamanı əsir götürülmüş rus əsgərlərini qaytarmaq haqqında göstəriş vermişdi.

1800-cü ilin sentyabrında Malta adasındakı Fransız qarnizonu ingilislərə təslim oldu. Rusiya yaxşı bilirdi ki, İngiltərə onu Aralıq dənizindən sıxışdırmağa çalışır. Maltanın tutulmasından sonra Rusiya İngiltərə ilə əlaqələri kəsib, ona qarşı Danimarka, İsveç və Prussiyanın iştirakı ilə yeni silahlı bitərəflik liqası yaratmağa başladı. Eyni zamanda Parisdə Rusiya ilə Fransa arasında diplomatik əlaqələrin bərpası haqqında danışıqlar başlandı. 1801-ci ilin martında Rusiyadakı hakimiyyət dəyişikliyi və Kopenhagen buxtasında Danimarkanın hərbi - dəniz donanmasının ingilis eskadrası tərəfindən məhv edilməsi bu danışıqları sürətləndirdi. 1801-ci ilin oktyabrında Fransa ilə Rusiya arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu sənədlərdə deyilirdi ki, Rusiya Fransa ilə Sardiniya krallığı və bir sıra alman dövlətləri arasındakı danışıqlarda vasitəçilik edəcək. Fransa İonik adasının rus donanması tərəfindən işğalını tanıdı. Fransa öhdəsinə götürdü ki, Neopolitan krallığına hücum etməyəcək və Rusiya ilə birgə “dəniz azadlığı”nı təmin edəcək.

Müttəfiqlərindən məhrum olan İngiltərə tənəffüs əldə etmək üçün Fransa ilə danışıqlara başlayıb, 1802-ci ilin martın 27-də onunla sülh müqaviləsi bağladı. İngiltərə Maltadan çıxmağa və Misiri Türkiyəyə qaytarmağa razılıq verdi. Fransa da əvəzində öz qoşunlarını Neapoldan, Romadan və Elba adasından çıxarmalı idi. Hər iki dövlət Avropada mövcud vəziyyəti saxlamağa çalışmalı, Fransa isə Misirə iddialarından əl çəkməli idi. Məlum olduğu kimi İngiltərə ilə Fransa arasında iqtisadi və siyasi rəqabət XIX əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlərin aparıcı xəttini təşkil edirdi. İngiltərə və Fransa məcburiyyət altında bağladıkları Amyen sülhünə əməl etmək fikrində deyildilər. İngiltərə çalışırdı ki, Fransa ilə “azad ticarət” prinsipi əsasında yeni ticarət müqaviləsi bağlasın. Fransa isə buna razı deyildi. Bu zaman Fransa artıq İngiltərəni və onun müstəmləkələrini işğal etmək planı hazırlamışdı. 1802-ci ilin payızında Parma, Pyemont və İsveçrə Fransaya birləşdirilmişdi. Napoleonun bütün tələblərinə baxmayaraq, İngiltərə öz qoşununu

Maltadan çıxartmadı. Fransa Yaxın Şərqlə yeni müdaxiləyə hazırlaşdı. 1803-cü ilin mayında İngiltərə ilə Fransa arasında hərbi əməliyyatlar bərpa olundu.

1805-ci ilin oktyabrın 21-də admiral Nelsonun başçılığı ilə ingilis donanması Trafalqar döyüşündə birləşmiş Fransa – İspaniya donanmasını məğlub etdi. Avstriya tərəfindən hücum təhlükəsini nəzərə alan Napoleon Britaniya adalarına hücumdan imtina edib, qüvvələrin çoxunu Avstriya ordusuna qarşı yönəltdi. 1805-ci ilin dekabrın 2-də Fransız ordusu Austerlis döyüşündə birləşmiş Avstriya və Rusiya qoşunlarını məğlub etdilər. Bu qələbə nəticəsində İngiltərə qitədə öz müttəfiqlərini itirdi. Austerlis qələbəsi Prussiyanın da mövqeyinə təsir göstərdi. 1805-ci ilin noyabrın 3-də bağlanmış müqaviləyə əsasən, Prussiya Rusiya ilə birlikdə Fransaya qarşı çıxış etməli idi. Lakin Prussiya hökuməti qələbə münasibəti ilə Napoleonu təbrik etdi. Napoleonun tələbinə uyğun olaraq, 15 dekabr 1805-ci ildə Prussiya ilə Fransa arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı və Napoleon Hannoveri Prussiyaya verdi. 26 dekabr 1805-ci ildə Fransa ilə Avstriya arasında imzalanmış Presburq sülhünə görə, Avstriya Fransanın Qərbi Avropadakı bütün işğallarını tanıdı, Fransaya Venetsiyanı, İstriyanı və Dalmatsiyanı, həmçinin 40 mln. təminat, Tirolu isə Fransanın Almaniyaadakı müttəfiqlərinə verdi. Avstriyanın Almaniyaada hökmranlığına son qoyuldu. Napoleonun arzuları təkcə Avropada ağılla məhdudlaşmırdı. Fransa Yaxın və Orta Şərqdə, Adriatik dənizində və Balkanlarda möhkəmlənmək istəyirdi. Türk sultanı III Səlim 1805-ci ildə Napoleonu Fransa hökmdarı kimi tanıdı və bildirdi ki, Fransa Türkiyənin köhnə və sadıq müttəfiqidir. Fransa çalışırdı ki, Rusiya üçün Bosfor bağlansın və Dunay knyazlıqlarında Türkiyənin ağıllığı bərpa olunsun. 1806-cı ilin yayında Fransaya qarşı IV koalisiya yaradılmağa başlandı. Artıq 1806-cı ildə Fransa ordusu Prussiya sərhədində dayanmışdı və Prussiya koalisiyaya qoşulmasaydı tək döyüşməli olacaqdı. 1806-cı ilin yayında Rusiya və Prussiya bəyannamə mübadiləsi yolu ilə hərbi ittifaq yaratdılar. 1806-cı ilin oktyabrın 1-də Prussiya kralı III Fridrix Napoleondan tələb etdi ki, 10 gün ərzində qoşunlarını Reynin arxasına keçirsin. Buna cavab olaraq, Napoleon əvvəlcə Türiyiyaya, sonra Prussiyaya hücum etdi. Noyabrda fransızlar Berlinə daxil oldu. Noyabrın 21-də Napoleon burada iki tarixi sənəd imzaladı:

1. Müqəddəs Roma imperiyasının buraxılması haqqında dekret. Bu sənədə görə, 962-ci ildə yaranmış və tarixi ədəbiyyatlarda I Reyx adı ilə daxil olan imperiyaya son qoyuldu. Napoleon eyni zamanda özünü həmin imperiyanın varisi kimi apararaq, bir sıra öhdəliklər götürdü. O, xüsusilə, parçalanmış alman knyazlıqları ilə bağlı idi.

2. Taleyranın məsləhəti ilə hazırlanmış Kontinental blokada haqqında dekret. Dekretə görə, Avropa kontinentindəki müstəqil və yarımüstəqil dövlətlərin hamısı İngiltərə ilə siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələrini kəsirdilər. İngiltərə mallarının əsas alıcısı Avropa dövlətləri idi. İngilis mahudu və kanatı Avropa dövlətlərinin hamısının hərbi bazasına daxil idi. Buna görə də Avropada qaçaqmalçılıq heç zaman 1806-09-cu illər səviyyəsində olmamışdır. Kontinental blokada nəinki İngiltərəni zəiflətdi, hətta ingilis mallarına görünməmiş qiymət gətirdi. Eyni zamanda bu siyasət rus tacirlərinə olduqca ağır zərbə vurdu.

2. Fransa-Rusiya müharibəsi və böyük dövlətlərin mövqeyi.

1812-ci ilin iyunun 24-də Fransa Rusiyaya hücum etdi. Napoleon rus qoşunlarını sərhəddə mühasirəyə alıb məhv edə bilmədi. Smolensk döyüşündən sonra Fransa ilk dəfə danışıqlara cəhd etdi. Lakin Rusiya bu təklifə Borodino döyüşü və partizan hərəkəti ilə cavab verdi. Napoleonun planının əksinə olaraq Rusiya qoşunu böyük döyüşə girməyib ölkənin içərilərinə geri çəkildi. 7 sentyabr 1812-ci ildə Borodino çölündə baş vermiş döyüşdə hər iki tərəf xeyli itki verdi. Bu döyüş “ Böyük Fransa ordusunun “ məğlubedilməzliyi haqqında əfsanəyə son qoydu. Sentyabrın 14-də Fransa ordusu Moskvaya daxil oldu, lakin o burada özünü mühasirəyə alınmış vəziyyətdə hiss edirdi. Napoleon Moskvada olarkən 3 dəfə I Aleksandra Rusiya üçün əlverişli şərtlərlə danışıqlara başlamağı təklif etsə də I Aleksandr bu təkliflərə cavab vermədi. Fransız ordusu geri çəkilərkən də kazakların hücumuna məruz qalaraq xeyli itki verdi. 1813-cü ilin iyun ayından Avstriyanın vasitəçiliyi ilə sülh danışıqları başladı. Prussiya və Rusiya Napoleona aşağıdakı şərtləri təklif etdilər:

Napoleon Varşava hersoqluğundan imtina etməli, Dansinqi Prussiyaya qaytarmalı, 1809-cu ildə Avstriyadan aldığı İlliriyanı qaytarmalı, Hamburq və Lyu-

bekdən qoşunlarını çıxarmalıdır. İyunun 26-da Metternix elçi qismində Napoleonla görüşüb şərtləri ona bildirdi. Hiddətlənən Napoleon bütün şərtləri rədd etdi. Napoleonun şərtləri qəbul etməyəcəyi təqdirdə Avstriya onu müharibə ilə hədələdi. Lakin bunlar əbəs yerə söylənilən sözlər idi. Napoleon öz niyyətlərindən əl çəkmək fikrində deyildi. Praqada başlanan danışıqlardan heç bir nəticə hasil olmadı və Avstriya 10 avqust 1813-cü ildə Fransaya müharibə elan etdi. 1813-cü ilin oktyabrında Leypsiq altında “ xalqlar döyüşü “ adını almış döyüşdə Napoleon məğlub olaraq Reynin arxasına və Parisə qaçdı. Müharibənin son məqsədlərinə dair müttəfiqlər arasında birlik yox idi. Rusiya və Prussiya Fransada Bonapartları hakimiyyətdən salmaq istəyirdilər. İngiltərə Fransada Burbonların hakimiyyətə qayıtmasını təklif edirdi. İngiltərə və Avstriya Parisi tutmağa tələsmirdilər. Rusiyanın nüfuzunun artması onları narahat edirdi. Napoleon yenə inqilabdən əvvəlki sərhədlərə qayıtmaq şərti ilə müttəfiqlərin danışıqlara başlamaq təklifini qəbul etmədi. 1 mart 1814-cü ildə İngiltərə, Avstriya, Rusiya və Prussiya Şəmon müqaviləsini imzaladılar. Bu dövlətlər tam qələbəyə qədər Fransa ilə gizli müqavilə bağlamamalı idilər. 1814-cü ilin martında müttəfiq qoşunları Parisə daxil oldu. 1814-cü ilin aprelində Napoleon oğlunun xeyrinə taxtdan əl çəkdi, onu Elba adasına göndərdilər. XVI Lüdovikin qardaşı qraf Dartua Parisə gəldi və barışıq haqqında konvensiya imzaladı. O, XVIII Lüdovik adı ilə Fransanın kralı oldu. 30 may 1814-cü ildə Parisdə sülh müqaviləsi imzalandı. Fransa 1792-ci il sərhədlərinə qaytarılmalı idi. Vyana beynəlxalq konqres çağırılması qərara alındı. Fransa nümayəndəsi də orada iştirak etməli idi. İnqilab nəticəsində devrilmiş Burbonların hakimiyyətinin bərpa edilməsi əhalinin narazılığını artırdı. Napoleon bu şəraitdən istifadə etdi. Napoleon onu da bilirdi ki, Vyana konqresində danışıqlar çox çətin gedir. 1815-ci ilin martın 1-də Napoleon min qvardiyaçı ilə ölkənin cənubuna çıxdı və Parisə doğru irəliləməyə başladı. Yol boyu hərbi hissələr Napoleonun tərəfinə keçirdi, əhali də onu yaxşı qarşılayırdı. Martın 20-də Napoleon Parisə daxil oldu və imperiya bərpa olundu. Lakin İngiltərənin, Rusiyanın, Prussiyanın və Avstriyanın birgə qüvvələri qarşısında Napoleon davam gətirə bilmədi. Fransaya qarşı sonuncu, yəni VII koalisiya formalaşdı. 18 iyun 1815-ci ildə Vaterloo döyüşündə Napo-

leonun ordusu məğlub edildi. Napoleon İngiltərənin əsiri kimi Müqəddəs Yelena adasına göndərildi.

22. Vyana konqresi və beynəlxalq nəticələri.

Napoleon imperiyası darmadağın edildikdən sonra Avropa dövlətləri arasında qüvvələr nisbəti əsaslı şəkildə dəyişildi. Fransız imperiyasının xarabaları üzərində gedən bölüşdürmə prosesi Avropada beynəlxalq münasibətlərin yenidən qurulması ilə başa çatdı. Qalib dövlətlərin yaratdığı yeni sistem tarixə “ Vyana sistemi “ adı ilə daxil olmuşdur. Bu sistemi yaratmaqla qalib dövlətlər Avropa ölkələrinin yeni sərhədlərini müəyyənləşdirmək, qüvvələr nisbətinin yeni balansını yaratmaq, təqribən 25 ilə yaxın dövr ərzində baş vermiş dəyişiklikləri qanunlaşdırmaq kimi məqsədləri reallaşdırmaq istəyirdilər. Qalib dövlətlər “Vyana sistemi “ni yaratmaqla qarşılıqlarına 3 başlıca vəzifə qoymuşdular:

1. Fransanı inqilabaqədərki sərhədlərə qaytarmaq, Fransa taxt-tacında legitim Burbonlar sülaləsinin hakimiyyətini bərqərar etmək, Fransada yeni inqilabların və bonopartçı rejim-lərin hakimiyyətə gəlməsinin qarşısını alan təminat sistemi yaratmaq;

2. Avropada böyük dövlətlərin mənafeələrinə cavab verən , bununla da qüvvələr nisbəti-nin yeni düzümünü tarazlayan ərazi bölgüsünü həyata keçirmək, Avropa siyasətinin yeni qaydalarını müəyyənləşdirmək.

3. Avropanı yeni sosial sarsıntılardan, münaqişə və inqilablardan qorunmaq üçün lazım olan bütün siyasi, diplomatik və hərbi tədbirləri həyata keçirmək.

Vyana sisteminin əsas başlıca vəzifəsi monarxiyaların Yeni Avropa düzə-nində yerini müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Burada post Napoleon Avropasının taleyi həll olunurdu. Vyana sistemi onlarla müqavilə, saziş və s. diplomatik sənədlərdən ibarət olub, müəyyən məsələlərdə 1814-cü ilin mayından və 1818-ci ilin noyabrınadək yaradılmışdır. Həmin müqavilə və sazişlər 4 beynəlxalq görüş nəti-cəsində təsdiq olunmuşdu:

- 1.Paris sülhü (1814, may); 2. Vyana konqresi (sentyabr 1814 – iyun 1815);
- 3.Paris sülhü (iyul–noyabr, 1815); 4.Axen konqresi (sentyabr –noyabr,1818).

Avstriya kansleri K.Metternixin məsləhətçisi F.Gents Vyana konqresinin baş katibi olmaqla, 1815-ci ilin fevralında yazırdı: Avropa siyasi sisteminin təzələnməsi, sosial qaydanın “yenidən qurulması”, “qüvvələrin ədalətli bölüşdürülməsinə əsaslanan daimi sülh” və s. haqqında səs-küylü ifadələr kütləni sakitləşdirmək və bu təntənəli yığıncağa şöhrət və əzəmət vermək məqsədilə səsləndirilirdi, lakin konqresin əsl məqsədi məğlub edilənin mirasını qaliblər arasında bölüşdürmək idi. Həqiqətən də konqresin bütün iştirakçıları hansı yolla olursa olsun özünə daha çox “qoparmağa” çalışırdı.

Vyana konqresində Avropanın bütün ölkələrindən 216 nümayəndə iştirak edirdi. Konqresə yalnız Osmanlı dövləti dəvət olunmamışdı. F.Engels konqresin işi ilə əlaqədar yazırdı ki, “burada xalqlar alınıb satılır, birləşdirilib ayrılır”. 1814-cü ilin yayında Taleyan Fransanın rəsmi təmsilçisi simasında Vyana konqresinə göndərildi. Fransanın başlıca məqsədi 1792-ci ilə qədər olan sərhədlərini qorumaq idi. Taleyanın başlıca məqsədi müttəfiqlər arasında Avropanın gələcəyinə dair fikir müxtəlifliyindən istifadə edərək onların arasını vurmaq, bunula da Fransanın parçalanmasına dair onların planlarını pozmaq idi. O, bu məqsədlə Polşa – Saksioniya məsələsindən məharətlə istifadə etdi. Həm müttəfiqlərin arasında ziddiyyətləri bir qədər də dərinləşdirdi. Vyana sisteminin əsasını Fransada bərpanın prinsipləri təşkil edirdi. Avstriya və Prussiya təklif edirdilər ki, Fransada inqilaba qədərki qaydalar tam bərpa olunmalı, Fransa maksimum zəiflədilməli və ərazisinin bir hissəsi ondan alınmalıdır. İngiltərə və Rusiya isə təklif edirdilər ki, yeni sosial – iqtisadi şərait nəzərə alınmalı, böyük dövlət kimi Fransanın müstəqilliyi saxlanılmalıdır. Bütün ziddiyyətlərə baxmayaraq 30 may 1814-cü ildə birinci Paris sülhü imzalandı. Sülhün əsasını İngiltərə və Rusiyanın təklifləri təşkil edirdi. Burada deyilirdi ki, Fransanın kəndliləri və burjuaziyası inqilab dövründə əldə etdikləri əmlakı və mülkiyyəti saxlayırlar. 1814-cü il xartiyası ilə zadəganlarla burjuaziya arasında kompromis əldə edildi və yeni zadəganların hüquqları bərabərləşdirildi. Dini siyasətdə isə müttəfiqlər Napoleonla Papa arasında imzalanmış 1801-ci il Konkordatını əsas götürdülər. Lakin Napoleonun “100 günü” birinci Paris sülhünün şərtlərini xeyli ağırlaşdırdı. 1815-ci il noyabrın 20-də imzalanmış

ikinci Paris sülhünə görə, Fransa müttəfiqlərə 70 milyon frank təzminat verməli, təzminat ödənilənə qədər isə ölkənin şimal - şərq ərazisi müttəfiqlər tərəfindən işğal olunmalı idi. Fransa hökumətinin 1815 – 1818-ci illərdəki fəaliyyəti dörd müttəfiq dövlətin səfirlərinin nəzarəti altında olmalıdır.

23. XIX əsrin 20-ci illərində “yunan məsələsi” ətrafında beynəlxalq ziddiyyətlər.

XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Şərq məsələsinin beynəlxalq münasibətlərə təsiri artmışdı. 1821-ci ilin martında başlanan üsyan bu işdə böyük rol oynamışdı. Əvvəlcə, böyük dövlətlər Balkan hadisələrinə qarışmayaraq buna qanuni hökmdara qarşı qiyam kimi baxır və yunanlara yardım göstərmirdilər. Lakin Rusiyanın Balkanlara dair ənənəvi siyasəti canlanmışdı. I Aleksandr yunan məsələsini beynəlxalq konfransların müzakirəsinə çıxartsa da bu heç bir nəticə vermədi. Lakin yunan üsyanının genişlənməsi bu məsələyə beynəlxalq münasibətin dəyişməsinə səbəb oldu. 1823-cü ilin martında C.Kanning yunanları vuruşan tərəf adlandırdı. İngiltərənin mövqeyi rus diplomatiyasının fəallaşmasına səbəb oldu. Rusiya çalışırdı ki, müttəfiq dövlətlər türk – yunan münaqişəsinə kollektiv müdaxilə etsinlər. Rusiyanın Balkanlarda təsirinin artmasını istəməyən İngiltərə 1826-cı il aprelin 4-də Rusiya ilə yunan məsələsinə dair protokol imzaladı. Bu sənədə görə Yunanıstan hər il Osmanlı imperiyasına xərac vermək şərti ilə muxtariyyət alırdı. İngiltərə yunan – türk müharibəsini dayandırmaq üçün vasitəçilik etməli idi. Türkiyə bu təklifi qəbul etməsə İngiltərə və Rusiya yunanlara kömək etməli idilər. Bu saziş İngiltərə üzərində Rusiyanın diplomatik qələbəsi idi, belə ki, indi İngiltərə mütləq Türkiyəyə qarşı müharibədə iştirak etməli idi. İngiltərə Rusiya ilə saziş bağlasa da onun yunanlara kömək etməsinə mane olurdu. İngiltərə 1826-cı ildə İranın Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamasına nail oldu. Türkiyə sultanı özünün güclü müttəfiqi Misir paşası Məhəmməd Əlinin hərbi yardımını ilə yunan üsyanını qısa müddətdə yatırmaq fikrində idi. 1826-cı ilin aprel – iyul aylarında Misir qoşunu yunanları bir neçə dəfə məğlubiyyətə uğrattı. Avropa dövlətləri bundan narahat oldu. Peterburq protokoluna görə Rusiya və İngiltərə Türkiyə ilə müha-

ribədən sonra orada ərazi ələ keçirməli deyildilər. Ona görə də İngiltərə yunan məsələsinin həllində Fransanın iştirakına etiraz etmədi. 1827-ci ilin iyulunda Londonda İngiltərə, Rusiya və Fransa arasında yunan məsələsinə dair əsasən Peterburq protokolunu təkrar edən müqavilə imzalandı. 1827-ci il oktyabrın 20-də mütəfiqlərin eskadrası Navarin döyüşündə türk-misir donanmasını batırdı və bu yunan üsyançılara kömək etdi. Osmanlı yunanlara mux-tariyyat verməyə və böyük dövlətlərin yunan məsələsində vasitəçiliyinə razı oldu. XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda Rusiya diplomatiyasının Qara dəniz boğazlarına nəzarət uğrunda mübarizəsi rus türk müharibəsinə gətirib çıxartdı. Müharibə 1828-ci ilin mayın 7-də başladı. Rus ordusunun ardıcıl qələbələri sultan II Mahmudu sülh danışıqlarına başlamağı təklif etməyə məcbur etdi. 1829-cu ilin 14 sentyabrında Rusiya ilə Türkiyə arasında Ədirnə sülhü imzalandı. Müqavilə Serbiyanın, Valaxiya və Moldovanın muxtariyyat hüququnu təsdiq etdi və Dunay knyazlıqlarının muxtariyyatını genişləndirdi. Ədirnə sülhü Yunanıstanın müstəqilliyini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirməyə şərait yaratdı. 1830-cu ilin fevralın 3-də səfirlərin konfrasında Yunanıstan krallığının yaradılmasına dair protokol imzalandı.

24. 1830-cu il Fransa, Belçika inqilabları və beynəlxalq münasibətlər.

1830-cu ildə Fransada və Belçikada baş verən inqilablar beynəlxalq münasibətlər və diplomatiyaya böyük təsir göstərdi. Bu hadisələr 1812 – 1850-ci illərdə beynəlxalq həyatın əsas ziddiyyətli olan ingilis – rus ziddiyyətlərinin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. 1830-cu ilin avqustun 17-də Rusiya Fransa ilə diplomatik münasibətləri kəsdini bildirdi. Ona görə Fransanın Rusiyadakı səfirinin çar I Nikolayla görüşü oldu. Səfir Rusiya çarına izah etdi ki, Rusiyanın Fransaya qarşı koalisiya yaratması çətin olacaq. Çar bildirdi ki, Fransa inqilabına münasibət məsələsi böyük dövlətlərlə müzakirə ediləcək. Rusiya çarı bilirdi ki, İngiltərə Fransanın yeni hökumətini tanıyacaq. Ona görə də, o səfirə bildirdi ki, İngiltərəyə inanmaq olmaz, İngiltərə Fransanın Əlcəzairi işğal etməsinə mane olacaq. Fransa səfiri ilə görüşdən sonra Rusiya çarı Fransa ilə diplomatik münasibətləri kəsmədi-

yini bildirdi, Rusiya Burbonlar sülaləsinin hakimiyyətini bərpa etmək üçün Müqəddəs ittifaqın Fransaya müdaxiləsinin planını hazırlamışdı, bu barədə danışmaq üçün Vyana və Berlinə nümayəndələr də göndərdi, lakin danışıqlar nəticə vermədi. Bundan sonra İngiltərə və Rusiya Fransaya münasibətdə vahid mövqedən çıxış etməyə başladılar. Beləliklə Rusiya Fransa və Belçika inqilablarına qarşı koalisiya təşkil edə bilmədi. Çünki Avstriya və Prussiya alman dövlətlərinə təsir uğrunda mübarizə aparırdılar, İngiltərə və Fransadan yardım almaq üçün Rusiya ilə koalisiyaya qoşulmaq istəmirdilər. Digər tərəfdən, 1830-cu ilin noyabrında Polşa krallığında milli – azadlıq üsyanı başladı ki, bu da Rusiyadan üsyanı yatırmaq üçün xeyli qüvvə tələb edirdi. Üsyanın birinci mərhələsi 1831-ci ilin yanvarına qədər davam etmişdi. Bu mərhələdə Varşava seymi qərar qəbul etdi ki, daha I Nikolay Polşa kralı deyil. Üsyana başçılıq edən Polşa zadəganları Polşanın müstəqilliyinin bərpası ilə yanaşı, Polşanın 1772-ci il sərhədlərinin bərpasını tələb edirdilər. İngiltərə və Fransa isə Polşa məsələsinə qarışmaq istəmirdilər. Fransa hökuməti hesab edirdi ki, Polşa məsələsinə qarışmazsa Rusiya Belçikanın Fransa ilə birləşdirilməsinə razılıq verər. 1831-ci ilin əvvəlində Varşava təslim oldu, üsyan amansızlıqla yatırıldı. Belçika inqilabı da müqəddəs İttifaq üçün sınaq oldu. 1830-cu ilin sentyabr – noyabr aylarında Rusiya hökuməti Avstriya və Prussiyanı Belçika inqilabını birgə yatırmağa çağırdı. Lakin Avstriya və Prussiya Belçika inqilabına qarşı hərbi müdaxilədə iştirak etmək fikrində deyildi. Həm İngiltərə, həm də Fransa Belçikanın Hollandiyadan ayrılmasında və mühüm ticarət yollarının kəsişdiyi yerdə müstəqil Belçika dövlətinin yaradılmasında maraqlı idi. Ona görə də İngiltərə və Fransa “Belçika məsələsi”nin 5 böyük dövlətin səfirlərinin London konfransında müzakirə olunmasını təklif etdilər. 1831-ci ildə böyük dövlətlər Londonda Belçika dövlətinin müstəqilliyinin tanınması və onun əbədi bitərəfliyi haqqında protokol imzaladılar. Bu 1815-ci il Vyana sərhədlərinə ilk dəyişiklik idi.

25. XIX əsrin I yarısında ABŞ-ın xarici siyasəti.

XIX əsrin əvvəllərində xarici siyasət sahəsində ABŞ-ın ilk addımlarından biri Luiziana ştatının Fransadan alınması olmuşdu. Luiziana ABŞ-a birləşdirilsəydi, onun ərazisi 2 dəfə artardı. 1803-cü ildə Avropada yeni hərbi əməliyyatlara başlaması ilə əlaqədar Napoleon Luiziananı 15 milyon dollara ABŞ-a satdı. ABŞ bildirdi ki, Luiziananın tərkib hissəsi kimi Florida da ona verilməlidir. İspaniya ABŞ-ın ərazi iddialarına ciddi etiraz etdi. İngiltərənin ABŞ-a qarşı təcavüzkar hərəkətlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar 22 dekabr 1807-ci ildə prezidentin imzaladığı qanunla ABŞ-ın İngiltərə ilə ticarəti qadağan edildi. İngiltərə və Fransa ilə münasibətləri kəskinləşən ABŞ Rusiya ilə yaxınlaşmağa çalışırdı. 1807-ci ilin sentyabrında ABŞ-ın Londondakı səfiri C.Monro Rusiyanın səfiri ilə görüş zamanı demişdir ki, ABŞ prezidenti arzu edir ki, I Aleksandr ABŞ-da öz diplomatik nümayəndəliyini təşkil etsin. Rusiya dərhal bununla razılaşdı. İlk ABŞ səfiri C.Adams Rusiyaya 1809-cu ilin payızında gəldi. Rusiya səfiri F. Palen isə ABŞ-a 1810-cu ilin aprelində gəlmişdi. ABŞ-ın Rusiya ilə ticarət əlaqələri genişləndi. 1811-ci ildə ABŞ-dan məhsul ixracının 10%-i Rusiyanın payına düşürdü. 1809-cu ildə qəbul edilmiş qanuna əsasən ABŞ İngiltərə və Fransadan başqa bütün ölkələrlə ticarət edə bilərdi. İngiltərə və Fransa Amerika gəmiçiliyinə qarşı məhdudiyyətləri ləğv edənə qədər onlarla ticarət qadağan idi. İngiltərənin səfiri F.Cekson ABŞ-dan geri çağırılmışdır. 1 iyun 1812-ci ildə prezident C.Medison konqresə məktubunda Böyük Britaniya ilə müharibənin zəruriliyini əsaslandırıldı. ABŞ fürsətdən istifadə edib Kanadanı və Floridanı ələ keçirmək istəyirdi. İngiltərənin beynəlxalq təcrid vəziyyətinə düşməsi ilə əlaqədar ABŞ 1812-ci ildə İngiltərəyə qarşı müharibəni zəruri hesab etdi. Müharibə 1812-ci ilin iyununda başladı. ABŞ qoşunlarının general Xellin başçılığı altında olan hissəsi Kanadanı tuta bilmədi və 16 avqust 1812-ci ildə Detroytda təslim oldu. 1814-cü ilin avqustunda ingilis ordusu Vaşinqtonu tutub Ağ evi və konqresin binasını yandırmışdı. 24 dekabr 1814-cü ildə bağlanan müqaviləyə görə hər iki tərəf tutduqları torpaqlardan imtina etməli, əsirləri qaytarmalı, hindulərə qarşı hərbi əməliyyatları dayandırmalı, qul ticarətinə qarşı tədbirlər görməli idi. 1810-cu ildə ABŞ Qərbi Floridanı işğal etmiş və konqresin qərarı ilə bu ərazi Luiziana ştatına birləşdirilmişdi. 1817-ci ilin dekabrında ABŞ silahlı qüvvələri

Ameliya adasını tutdular, 1818-ci ildə isə general E.Ceksonun ordusu hinduları təqib etmək adı ilə Şərqi Floridanı da tutmuşdu, guya həmin hindular plantasiyadan qaçan qullara sığınacaq vermişdilər. 22 fevral 1819-cu ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən İspaniya Floridanı ABŞ ərazisi kimi tanıdı. Bu dövrdə Alyaska, Aleyt adaları, Şimali Amerikanın qərb sahilində bəzi ərazilər Rusiyaya məxsus idi. Həmin ərazilər 1799-cu ildə yaradılmış Rusiya – Amerika şirkəti tərəfindən idarə olunurdu. 1821-ci ildə Rusiyanın Şimali Amerikadakı mülklərinin sərhədi 51-ci paralelə çatırdı. ABŞ isə sərhədin 55-ci paralelə çəkilməsini tələb edirdi. 5 aprel 1824-cü ildə Rusiya ilə ABŞ arasında saziş imzalandı. Rusiyanın Amerikadakı mülklərinin sərhədi dəqiqləşdirildi. ABŞ tacirləri rus mülklərində ticarət edə bilərdilər.

ABŞ-ın Şimali Amerikadakı işğal planlarında Yeni İspaniyanın şimal-şərq hissəsi, ilk növbədə Texas xüsusi yer tuturdu. 1819-cu ildə İspaniya ilə bağladığı müqaviləyə əsasən ABŞ Texası Yeni İspaniyanın tərkib hissəsi kimi tanımalı olmuşdu. ABŞ-ın Mek-sikaya göndərdiyi konqresmen C.Poynsett Meksikanın dövlət rəhbərləri ilə görüşdə köhnə sərhədlərin ABŞ-ı təmin etmədiyini bildirdi və Texas, Yeni Meksika, Yuxarı Kaliforniya və Aşağı Kalliforniyanın bir hissəsini tələb etdi. ABŞ sahibkarlarının təzyiqi ilə Meksika imperatoru Aqustin 4 yanvar 1823-cü ildə məskunlaşma haqqında qanun imzaladı. Qanun xariclərə torpaq verilməsini və onların hüquqlarının qorunmasını nəzərdə tuturdu. Amerikalıların təzyiqi ilə Meksikanın Müəssisələr Məclisi 18 avqust 1824-cü ildə xarici vətəndaşların əmlakının toxunulmazlığına təminat verən qərar qəbul etdi. 1825-ci ildə ABŞ-ın Meksikadakı səfiri C. Poynsett Koloroda çayına qədər Texas ərazisini ABŞ-a satmağı Meksika hökumətindən tələb etdi. 1830-cu ilin aprelin 6-da Meksika konqresi qonşu dövlətlərdən Meksikanın sərhəd ştatlarına müraciəti qadağan etdi. 1832-ci ilin oktyabrında Texas kolonistlərinin 58 nümayəndəsi San-Felipe şəhərində yığıncaq keçirib 1830-cu il qanununun ləğvini və Texasın müstəqil ştata çevrilməsini tələb etdilər. Bu tələblərin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün 1833-cü ilin aprelinde Mexikoya gələn S.Ostin ABŞ mühacirlərinin Texasa gəlməsinə icazə aldı. Lakin Meksika hökuməti Texasa ştat statusu verməkdən imtina etdi.

1836-ci ilin fevralında Vaşinqtonda “Texas xalqı nümayəndələri” nin konventi keçirildi və burada Texasın Meksikadan ayrılıb müstəqil respublikaya çevrilməsi haqqında qanun qəbul edildi. 1836-cı ildə Texasda keçirilən plebilistdə Texas əhalisinin əksəriyyəti buranın ABŞ-a birləşdirilməsinə səs verdi. Texas lobbisinin təzyiqi ilə ABŞ prezidenti Cekson 3 mart 1837-ci ildə kongresin Texasın müstəqiliyini tanımağa dair qətnaməsini imzaladı. 12 aprel 1844-cü ildə ABŞ-ın dövlət katibi Kelxun və “Texas respublikası”nın müvəkilləri Vaşinqtonda Texasın ABŞ-a birləşdirilməsi haqqında müqavilə imzaladılar. Mayın 30-da Meksika hökuməti buna etiraz etdi. ABŞ senatı müqaviləni təsdiq etmədi. 4 iyul 1845-ci ildə Texas kongresi ərazisinin ABŞ-a birləşməsi barədə qərar qəbul etdi. 20 dekabr 1845—ci ildə isə ABŞ prezidenti Texasın ştat hüququnun da ABŞ-a daxil edilməsi haqqında kongresin qəbul etdiyi qanunu imzaladı. 30 dekabr 1853-cü ildə ABŞ 10 milyon dollara Aşağı Kaliforniyanı da Meksikadan aldı.

26. XIX əsrin birinci yarısında Avropa dövlətlərinin müstəmləkə siyasətində dəyişikliklər.

XIX əsrin birinci yarısında Avropa dövlətlərinin müstəmləkə siyasətində ciddi dəyişikliklər edilmişdi. XVII-XVIII əsrlərdə Avropa dövlətləri müstəmləkələri öz aralarında bölür və qarət edirdilər. XIX əsrdə isə Avropa dövlətləri «nüfuz dairələrinə bölmək», himayəyə götürmək və iqtisadi müdaxilə kimi üsullardan geniş istifadə edir, Şərqi ölkələri ilə qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr bağlayıb öz vətəndaşlarını toxunulmazlıq, aşağı gömrüklə ticarət kimi hüquqlarla təmin edirdilər.

Müstəmləkələrin idarə edilməsi qaydaları dəyişmişdi. XVII-XVIII əsrlərdə müstəmləkələrin ələ keçirilməsi və idarə olunmasında daha çox ticarət kapitalından və ticarət şirkətlərinin köməyindən istifadə olunurdu. Məsələn, iki əsrdən artıq müddətdə İngiltərənin Ost-Hind şirkəti Hindistan, Çin və Yaponiya ilə ticarəti təşkil etmişdi, bu şirkət böyük hərbi və ticarət donanmasına malik idi. Lakin Ost-Hind şirkəti İngiltərənin sənaye burjuaziyasının Şərqi ölkələri ilə əlaqələrinə mane olurdu. Sənaye burjuaziyasının tələbi ilə 1813-cü

ildə İngiltərə parlamenti Ost-Hind şirkətinin Hindistanla ticarət inhisarını ləğv etdi. 1833-cü ildə Ost-Hind şirkətinin Çin və Yaponiya ilə ticarət inhisarı ləğv edildi. Müstəmləkələri İngiltərə hökuməti idarə etməyə başladı. 1854-cü ildə İngiltərədə müstəmləkə nazirliyi yaradıldı.

Müstəmləkə siyasətinin məqsədlərində də dəyişiklik edilmişdi. Əvvəl müstəmləkəçilər qızıl və gümüş axtarır, ekzotik tropik bitkilər daşıyır, qul ticarəti ilə məşğul olurdular. XIX əsrdə müstəmləkəçiləri daha çox sənaye üçün xammal maraqlandırır. Müstəmləkələr həm də satış bazarı və işçi qüvvəsi mənbəyi idi. Eyni zamanda metropoliyalar müstəmləkələrin ərazisində dəmir və şosse yolları çəkir, sənaye müəssisələri tikirdilər.

Amerikada köhnə müstəmləkə sisteminin böhranı daha tez başlamışdı. XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəlində İngiltərə ABŞ-ın müstəqilliyini tanımalı oldu. XIX əsrin 20-ci illərində Latın Amerikasını xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı yekun mərhələsinə daxil oldu, İspaniya və Portuqaliyanın Latın Amerikasında olan müstəmləkələrinin əksəriyyəti müstəqillik qazandı. XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Latın Amerikasında öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün ABŞ, İngiltərə və Fransa arasında mübarizə genişləndi. Latın Amerikasına ABŞ-ın müdaxiləsinin genişlənməsi Avropa dövlətlərinin narahatlığına səbəb oldu. ABŞ isə Amerikanın şimalına və cənubuna iddialarını əsaslandırmaq üçün «Monro doktrinası» ilə çıxış etdi.

27. Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti və Avropa dövlətləri (XIX əsrin I rübü).

İran İngiltərə ilə yaxınlıqdan öz işğalçılıq planlarını həyata keçirtmək üçün istifadə edirdi. 1804-cü ildə İran Zaqafqaziyyəyə hücum edib Rusiya ilə müharibəyə başladı. İran Hindistana nümayəndə göndərərək Ost-hind şirkətindən silah istədi, lakin şirkət öz vədlərini yerinə yetirməyə tələsmirdi. Rusiya İngiltərə ilə diplomatik münasibətləri bərpa etmiş və 1805-ci ildə onların ara-

sında Fransaya qarşı ittifaq müqaviləsi bağlanmışdı. Rusiya həm də Azərbaycan xanlıqlarını işğal etmək siyasətini davam etdirirdi.

1808-ci ildə Napoleon Rusiya imperatoru I Aleksandra təklif etdi ki, Türkiyəni öz aralarında bölüşdürüb Hindistana birlikdə yürüş etsinlər. Napoleon bu yolla Rusiya və İngiltərənin qüvvələrini Avropadakı işlərdən yayındırmaq və maneəsiz Piriney yarımadasını işğal etmək istəyirdi. I Aleksandr Napoleonun planının müvəffəqiyyətinə inanmırdı. I Aleksandr həmçinin Fransanın İranla Rusiya arasında vasitəçilik etmək və Gürcüstan, Dağıstan və Azərbaycan xanlıqlarını İrana vermək təkliflərindən narazı idi. Ona görə Erfurtda Napoleon həmin təkliflərdə israr etmədi və İran şahı başa düşdü ki, Fransanın köməyi ilə Gürcüstanı tutmaq planı real deyildir, imzalanmış müqavilə kağız üzərində qaldı. Qardan 1809-cu ildə İranı tərk etdi. Az sonra Tehrana İngiltərə hökumətinin nümayəndəsi Cons gəldi və şaha qiymətli hədiyyələr gətirdi. O şahı məcbur edirdi ki, Fransa nümayəndələrini ölkədən çıxartsın.

1810-cu ildə Ost-Hind şirkəti yenə Malholmu hərbi təlimatçılarla, silahla və bahalı hədiyyələrlə İrana göndərdi. Şah hökuməti İngiltərənin Hindistandan İrana hücum etməsindən qorxurdu və İngiltərəyə güzəştə getdi. Cons şaha və Abbas Mirzəyə Rusiya ilə müharibəni necə aparmağa dair məsləhət verirdi, onların sülh bağlamasını istəmirdi və Gürcüstan hakimlərini Rusiyaya qarşı üsyana sövq edirdi. 1812-ci ilə qədər İngiltərə Hindistandan İrana 50 top və 12 min silah gətirmişdi.

1812-ci ilin martın 14-də İngiltərənin yeni nümayəndəsi Ouzlinin vasitəsilə İngiltərə ilə İran arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə İngiltərə ildə İrana 200 min tünən pul verməli, İranın digər dövlətlə müharibəsi zamanı vasitəçilik etməli, İran ordusuna təlim keçməli, İran isə başqa Avropa dövlətlərinin qoşunlarını öz ərazisindən buraxmamalı idi.

Türkiyə ilə 1812-ci ilin mayında imzaladığı Buxarest müqaviləsi və 1812-ci ilin iyulunda İngiltərə ilə bağladığı ittifaq müqaviləsi Rusiyanın beynəlxalq mövqeyini əhəmiyyətli şəkildə möhkəmləndirdi. Lakin İran şahı Rusi-

ya ilə sülh müqaviləsi bağlamaq istəmir, İngiltərənin yardımına və Napoleonla müharibədə Rusiyanın məğlubiyyətinə ümid edirdi. İngiltərə İranın Rusiyaya güzəşt etməsinə razı deyildi. 1813-cü ilin oktyabrında Aslanduz döyüşündə İran qoşunlarının məğlubiyyəti nəticəsində vəziyyət dəyişdi. İngiltərə qorxdu ki, ruslar İran ordusunu tamamilə darmadağın edər. İngiltərə İran hökumətini tələsdirməyə başladı ki, sülh müqaviləsini tez bağlasın, Ouzli Tehrandakı Rusiya nümayəndəsindən xahiş edirdi ki, yüngül tələblər irəli sürsün. İngiltərə Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsinin təminatçısı olmaq istəyirdi.

1813-cü ilin oktyabrında İranla Rusiya arasında Gülüstan sülhü imzalandı. İran Gürcüstana, Dağıstana və Azərbaycan xanlıqlarına olan iddialarından əl çəkdi. Rusiya İranda ticarət imtiyazları aldı və Xəzərdə yalnız o hərbi donanma saxlaya bilərdi. Ona görə İranda vəziyyət və İran ətrafındakı ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi.

İran Zaqafqaziyaya olan iddialarından əl çəkməmişdi və Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə hazırlaşdı. İngiltərə İranı yeni müharibəyə təhrik edirdi, çünki Rusiya onun Orta Şərqdə rəqibi idi. Müharibə 1826-cı ilin yayında İran qoşununun Zaqafqaziyaya hücumu ilə başladı, lakin Abbas Mirzənin ordusu tam məğlubiyyətə uğradı və 1827-ci ildə ruslar İrəvan xanlığını tutdular. İngiltərə Rusiyaya öz vasitəçiliyini təklif etdi. Lakin Rusiya onun təklifini rədd etdi. İngiltərə İran şahına təzyiq göstərirdi ki, güzəşt etməsin. Rus ordusu böyük əhəmiyyəti olan Təbriz şəhərini ələ keçirmişdi. Lakin Rusiya 1828-ci ildə Türkiyə ilə müharibəyə başladığına görə İranla müharibəni davam etdirmək istəmirdi. Danışıqlar Türkmənçayda aparılırdı və 1828-ci il fevralın 10-da orada Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Naxçıvan və İrəvan Rusiyaya verildi, İran Rusiyaya 20 milyon manat təzminat verməli idi. İran təzminatın yarısını hələ müqavilə bağlanana qədər ödədi. Rusiya tacirləri İranda 5 %-li gömrüklə ticarət edə bilərdi, İran Xəzərdə hərbi donanma saxlaya bilməzdi. Rusiya Abbas Mirzəni İran taxtının varisi kimi tanımağı vəd etdi.

28. Orta Asiyada İngiltərə-Rusiya rəqabəti (XIX əsrin I yarısı).

1838-ci ildə İran qoşunu Heratı mühasirəyə aldı. Şahın müşavirlərindən biri Rusiyanın agentı Simoniç idi. Heratın müdafiəsinə isə ingilis zabiti Pottinger başçılıq edirdi. İngiltərə nümayəndəliyi Tehranı tərk etmişdi. İranın cənubunda İngiltərənin qoşunları Bəndər-Buşirə hücum etdilər və İran körfəzindəki Xərk adasını tutdular. İran qoşunu Heratın mühasirəsinə son qoyub geri çəkilməli oldu.

İngiltərə təbliğat aparırdı ki, Rusiya Hindistanı və Əfqanıstanı işğal etmək planları hazırlamışdır. Rusiyanın İngiltərədəki səfiri bildirdi ki, o Əfqanıstanın müstəqilliyinin tərəfdarıdır. Rusiya Mərkəzi Asiyada İngiltərə ilə toqquşma tərəfdarı deyildi. İran İngiltərə ilə diplomatik münasibətləri bərpa etdi, Xərk adasını isə yalnız Rusiyanın xahişindən sonra İrana qaytardılar.

İngiltərə Herat hadisələri zamanı Dost Məhəmmədin mövqeyindən narazı idi. Heratı müdafiə etmək bəhanəsi ilə İngiltərə Əfqanıstana müharibə elan etdi. İngiltərə Rusiyanın Hindistana hücum planlarından danışdı. İngiltərənin məqsədi Əfqanıstanı özündən asılı vəziyyətə salıb orada hakimiyyətə öz adamını gətirmək idi. İngiltərə Əfqanıstanın İranla həmsərhəd olmasını nəzərə alırdı. 1839-cu ilin fevralında 12 minlik ingilis ordusu Kabulu tutub Şuci şahı əmir elan etdi. Şuci isə İngiltərənin bütün tələblərini qəbul edib ingilis qoşunlarının ölkədə qalmasına razılıq verdi. Herata göndərilmiş mayor D.Todd çalışdı ki, Herat İngiltərəyə tabe olsun. Herat xanı İrandan kömək istədi və İngiltərənin niyyəti baş tutmadı. Əfqanıstanın müxtəlif yerlərində işğalçılara qarşı üsyanlar baş verdi. 1840-cı ilin noyabrında üsyançılar ingilis briqadasını darmadağın etdilər. Dost Məhəmməd ingilislər tərəfindən əsir edilib Hindistana aparılmışdı. Lakin ingilislərin yenə əfqanlara gücü çatmadı. Şah Şuci öz tayfasından olan bir adam tərəfindən öldürüldü. İngiltərə Dost Məhəmmədlə saziş bağlayıb onu Kabulun əmiri kimi tanıdı və Dost Məhəmməd Kabula qayıtdı.

İngiltərə Orta Asiya xanlıqlarına müstəmləkə kimi baxırdı. XIX əsrin 20-ci illərində İngiltərə agentləri həm kəşfiyyat, həm də yerli əhalini Rusiyaya

qarşı sövq etmək məqsədi ilə Orta Asiyaya gəlirdilər. Buxara və Xivədə bəzi yerli tacirlər ingilis agentləri idi. 1824-cü ildə bir neçə İngiltərə vətəndaşı tacir adı ilə Buxaraya gəlib gizli şəkildə şəhərin planını çəkmişdilər. 1840-cı ildə Xivəyə gələn iki İngiltərə agenti xanı inandıрмаğa çalışırdılar ki, rusları Xivəyə buraxmasın və ruslar oraya hücum etməyə hazırlaşır. Xivə xanı ingilislərə inanmayıb birini quyuya saldırmışdı. Sonra İngiltərənin agentləri Rusiyadan keçib İngiltərəyə qayıtdılar. 1842-ci ildə rəsmi səlahiyyəti olmayan iki İngiltərə agenti Buxaraya gəlmişdi. İngiltərə qoşunlarının Əfqanıstanda məğlubiyyətini eşidən Buxara əmiri ingilislərin meydanda edam olunması haqqında göstəriş vermişdi. Rusiya Orta Asiyaya maraq göstərirdi. Rusiyanın Orta Asiyaya təsiri daha güclü idi. XIX əsrin birinci yarısında qazaxların çoxü Rusiyanın vətəndaşlığını qəbul etmişdi. Qazax torpaqlarının digər hissəsini isə Xivə, Buxara və Kokand tutmuşdu. 1825-ci ildə polkovnik Berqin Xivə xanı ilə danışıqları nəticə verməmişdi. 1835-ci ildə Buxaraya gələn Vitkeviç çalışırdı ki, rusların Xivəyə yürüşü zamanı Buxara əmiri Rusiyanın tərəfində olsun. 1839-cu ildə Buxaranın nümayəndəsi Peterburqda olmuş, qayıdanda iki rus zabiti onunla filiz axtaran adı ilə Buxaraya gəlmişdi.

1841-ci ildə Xivəyə gələn zabit Nikiforov tələb etmişdi ki, Rusiya vətəndaşlarını qul etməsinlər, gömrüyü azaltsınlar, qazax torpaqları və Xəzər sahili üzərində Rusiyanın himayəsini tanısinlər. Lakin Xivə xanı Rusiyanın tələbləri ilə razılaşmadı. 1842-ci ildə podpolkovnik Danilevski Xivə xanına hədiyyələr gətirdi və 1843-cü ilin yanvarın 8-də imzalanmış müqaviləyə əsasən Xivə xanı Rusiyaya qarşı düşmən hərəkətlərdən çəkinməli, rus əsirlərini azad etməli, Rusiya təcirlərinə Xivədə 5% gömrüklə ticarət hüququ verməli idi. Rusiya qarət edilmiş karvanlara görə zərərin ödənilməsini tələb etmirdi. Lakin bu müqavilə həyata keçirilmədi. Orta Asiya həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən Rusiyanın mənafə zonasına daxil idi. XIX əsrin 50-60-cı illərində Rusiya Orta Asiyanı işğal etməyə başladı.

29. Qərb dövlətlərinin Çində siyasəti.(XIXəsrin I yarısı).

Kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar XIX əsrin birinci yarısında Avropa ölkələrinin Uzaq Şərqdə müstəmləkə siyasəti fəallaşdı. Çinə qarşı Avropa dövlətlərinin müdaxiləsi Hindistandan gec başladı, həm də çətin idi. Çində mərkəzi hakimiyyətin və xalqın müstəmləkə əsarətinə müqaviməti güclü idi. Çin güclü feodal imperiyası idi. XVIII əsrin ikinci yarısından Tsin sülaləsi ölkəni xarici aləmdən təcrid etməyə çalışırdı. 1757-ci ildə imperatorun göstərişi ilə Quançjoudan başqa Çinin bütün limanları xarici ticarət üçün bağlanmışdı. Təcrid siyasətindən məqsəd Çinə qarşı xarici təcavüzü çətinləşdirmək idi. Çin hakimləri istəmirdilər ki, xaricilər xalqın hökumətə qarşı narazılığından öz məqsədləri üçün istifadə etsinlər, pul xaricə axsın və ölkədə feodal qaydaları dağılsın. Çinin xaricdən iqtisadi asılılığı zəif idi. Çünki lazım olan məhsulların əksəriyyətini Çin özü istehsal edirdi. Çində xarici əlaqələrə imperator və ali hərbi şura baxırdı. Özünütəcrid siyasəti nəticəsində Çin hökuməti başqa dövlətlərin gücü, yeri və həyatı haqqında təsəvvürə malik deyildi. Qərb dövlətlərinə səfir göndərməyən Çin beynəlxalq vəziyyəti yaxşı bilmirdi. Təcrid siyasəti Çini hərbi cəhətdən zəiflədirdi. Çinin özünütəcrid siyasətinə İngiltərə müharibə vasitəsilə son qoydu. Çinə müdaxilə üçün baza kimi İngiltərə Hindistandan istifadə edirdi. İngiltərə Çinə yun, müxtəlif metallar, pambıq parça gətirir, oradan çay və ipək üçün xammal aparırdı. İngiltərəyə Çin sahillərində hərbi-dəniz bazası lazım idi. İngiltərə gömrüyün azaldılmasını, İngiltərə vətəndaşlarına Çində toxunulmazlıq hüququ verilməsini tələb edirdi, yəni, İngiltərə vətəndaşları yalnız öz ölkələrinin qanunları qarşısında məsuliyyət daşımalı idi. İngiltərənin məqsədi Çinlə qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə bağlayıb onun ərazisinin bir hissəsini işğal etmək idi.

1841-ci ilin yanvarında ingilislər Honkonqu tutdular. 1841-ci ilin mayın 21-də ingilis hərbi gəmiləri hücum edib 71 Çin hərbi qayığını batırdılar. Mayın 31-də Kantonda Çin hökumətinin nümayəndəsi ilə İngiltərə nümayəndəsi arasında barışıq sazişi imzalandı. Çin İngiltərəyə 6 milyon yuan təzminat ödəməli idi. İngiltərə Kantonda öz nümayəndəsini dəyişdi, Hindistandan əlavə qüvvələr gətirdi və Çin sularında İngiltərənin 39 gəmisində 724 top və 10 min

əsgər var idi. 1842-ci ilin iyulun 20-də ingilislər Çjentszyan şəhərini tutdular. Ölkədə işğalçılara qarşı partizan hərəkəti genişləndi. Çin hökuməti Nankində ingilislərlə danışıqlara başlamaq qərarına gəldi. 1842-ci ilin avqustun 29-da Çinlə İngiltərə arasında Nankin müqaviləsi imlazandı. Honkonq İngiltərəyə verildi. Çin 21 milyon yuan təzminat ödəməli idi. Beş sahil limanı İngiltərə ticarəti üçün açıldı. 1843-cü ildə Xumında əlavə saziş imzalandı ki, İngiltərə vətəndaşları üçün əlverişli rejim və toxunulmazlıq hüququ təmin edilsin. İngiltərə məhsulları üçün gömrük 4-13% həcmində müəyyən edildi.

ABŞ Çinə böyük maraq göstərir və onunla ticarət əlaqələri saxlayırdı. ABŞ Sakit okeanda İngiltərənin rəqibi idi, lakin dəniz ticarətində ondan xeyli geri qalırdı. ABŞ gəmiləri Tailand və İndoneziya limanlarına gəlirdi. **1833-cü də ABŞ-la Tailand arasında gömrüksüz ticarət haqqında müqavilə imzalanmışdı.** ABŞ öz toxuculuq sənayesinin məhsullarını Çində satmaq istəyirdi və orada İngiltərənin hərəkətlərini müdafiə edirdi. 1839-cu ildə ABŞ Çin sahilinə hərbi eskadra göndərmişdi. ABŞ nümayəndəsi müsadirə edilmiş tiryəkə görə Kanton hakimlərindən çoxlu gümüş tələb etmişdi. Birinci tiryək müharibəsindən sonra ABŞ hökuməti Çin imperatoruna məktub göndərirdi. Məktubda Çinə ABŞ-la ticarət etmək və diplomatik münasibətlər yaratmaq təklif olunurdu. Çin hökuməti ABŞ-ın İngiltərə ilə ittifaq yaratmasından ehtiyat edirdi, ona görə Çin ABŞ-a güzəşt etmək istəyirdi ki, ondan İngiltərəyə qarşı istifadə etsin, ABŞ və İngiltərə bir-birinə qarşı mübarizə aparsın. 3 iyun 1844-cü ildə ABŞ-la Çin arasında qeyri-bərabər hüquqlu müqavilə imzalandı. Əvvəllər İngiltərəyə verilən bütün hüquqlar ABŞ-a da verildi. ABŞ gəmiləri bir açıq limandan digərinə gömrüksüz məhsul daşıya bilərdi. Çin və Yaponiya ilə ticarətin genişlənməsi həmin ölkələrə apan dəniz yollarında baza yaratmağa tələbatı artırırdı.

Fransa kapitalistləri Çinlə ticarəti genişləndirmək istəyirdilər. Fransa İngiltərə-Çin müharibəsindən faydalanmağa çalışırdı. 1841-ci ilin yazında Fransa Çinə hərbi gəmi göndərmişdi. Çin hökuməti Fransa nümayəndələrini yaxşı qarşılamışdı ki, Fransa İngiltərənin tərəfinə keçməsin. 1843-cü ildə Fransa Çinə diplomat və tacirlərdən ibarət nümayəndə heyəti göndərirdi. Bu heyət Çinlə qeyri-bərabər

hüquqlu müqavilə imzalamalı, hərbi-dəniz bazası üçün ada almalı idi ki, Fransa Çin sahillərində İngiltərə ilə rəqabət apara bilsin. 24 oktyabr 1844-cü ildə Çin-Fransa müqaviləsi imzalandı, Fransa üçün Çində əlverişli rejim təmin edildi.

30. İngiltərə və Fransanın İranda siyasəti (XIX əsrin I rübü).

XVIII əsrin sonundan İrana göndərilən İngiltərə və Fransa agentlərinin sayı artmışdı. İran bazarı İngiltərə və Fransa burjuaziyasını cəlb edirdi, həm də İran əlverişli strateji mövqedə yerləşirdi. İran öz siyasətində İngiltərə və Fransanın köməyinə arxalanmağa çalışırdı. 1796-cı ildə Fransanın agentləri İran vəziri Hacı İbrahimə deyirdilər ki, İran Gürcüstanı işğal etməli və rusları Qazafqazdan qovmalıdır. 1797-ci ildə İran səfirliyi İstanbulda Türkiyə ilə Rusiyaya qarşı birgə fəaliyyət haqqında danışıqlar aparırdı, lakin həmin dövrdə Türkiyənin Fransaya qarşı mübarizədə Rusiya ilə ittifaqa ehtiyacı var idi. Şah hökuməti İranla həmsərhəd olan Əfqanıstan torpaqlarını ələ keçirmək istəyirdi. Ost-Hind şirkəti İranın Əfqanıstana qarşı ərazi iddialarından öz məqsədləri üçün istifadə edirdi. Şirkətin nümayəndəsi 1798-ci ildə İran şahını Əfqanıstana qarşı mühairbəyə sövq etdi, lakin İran ordusunun Kabula yürüşü uğursuz oldu.

1800-cü ildə Ost-Hind şirkətinin nümayəndəsi kapitan Malholm Tehrana gəlmiş və 1801-ci ilin yanvarında İran şahı ilə siyasi və ticarət müqavilələri imzalamışdı. Müqaviləyə görə əfqanlar Hindistana hücum edəndə İran İngiltərəyə kömək etməli və öz ərasizindən heç bir Avropa dövlətinin qoşununu buraxmamalı idi. Əvəzində Ost-hind şirkəti İrana pul və silah göndərməli idi. İngiltərə tacirləri sərbəst surətdə İrana mahud, metal məmulatı gətirə və İran limanlarında məskən sala bilərdilər.

Yeni koalisiyaya qarşı mübarizədə Fransa Türkiyə və İrandan istifadə etməyə çalışırdı. Ona görə Fransa Rusiya-Türkiyə ittifaqını pozmağa cəhd edirdi. 1805-ci ildə zabit Jober İrana göndərilmişdi. Fransanın nümayəndəsi əvvəlcə İstanbulda Osmanlı sultanı III Səlimə Napoleonun məktubunu təqdim etmişdi. Məktubda Türkiyə İranla birlikdə Rusiyaya qarşı müharibəyə çağrılır-

dı. Sonra xəbər yayılmışdı ki, Cober Fransaya qaydır, o isə tacir kimi və başqa adla İrana getmişdi. Joberin yolda öldürüləcəyindən qorxan Napoleon Tehrana Romye adlı başqa bir agent də göndərmişdi. İngilislər Fransa nümayəndələrini izləyirdilər. Tehrana gələndən iki həftə sonra Romye ölmüş, günah ingilislərin üstündə qalmışdı. İrana gələrkən Jober yolda tutulub Bəyaziddə zirzəmiyə salınmış, Austerlitsdə Napoleonun qələbəsindən sonra azad edilmiş və 1806-cı ilin iyununda Tehrana gəlmişdi. İran şahı Fətəli əvvəlcə ondan soruşmuşdu ki, sizi kralınızı öldürməyə nə vadar edib? Sonra şifahi vəd etmişdi ki, Fransa ilə ittifaq bağlayıb onun qoşununu Hindistana buraxar, lakin müqavilə imzalamaqdan imtina etmişdi. Napoleonun Prussiya üzərində qələbəsindən və Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibə başlanandan sonra İran şahı Napoleonun yanına nümayəndə göndərdi. 1807-ci ilin mayın 4-də Şərqi Prussiyadakı Finkenşteyn qəsridə İranla Fransa arasında ittifaq müqaviləsi bağlandı. Fransa Rusiyanı məcbur etməli idi ki, Gürcüstandan qoşunlarını çıxartsın, İran isə Fransa ordusunu Hindistan sərhədinə buraxmalı və özü də Əfqanıstandan Ost-Hind şirkətinin mülklərinə hücum etməli idi. 1814-cü ildə İngiltərə hökuməti İranla Rusiya və Əfqanıstana qarşı yeni müqavilə imzaladı. İngiltərə İran ordusuna təlim keçmək üçün zabitlər göndərməli, pul, geyim və top verməli idi. İngiltərə vəd etdi ki, Gülistan sülhünün şərtlərinə yenidən baxmaqda İrana kömək edəcək, İranın daxili işlərinə və İran-Əfqanıstan münacişəsinə qarışmayacaq.

İngiltərə çalışırdı ki, İran Rusiyaya qarşı müharibəni davam etdirsinsin, Rusiya ilə əlaqə saxlamasın və İran zəifləsin. Ona görə İngiltərə İrana heç bir kömək etmirdi. Müqavilə imzalandıqdan sonra yazıçı Qriboyedov Rusiyanın İranda səfiri təyin olundu. İran Rusiyanın Türkiyə ilə müharibə aparmasından istifadə edib təzminatın ödənilməsini ləngidir və əsirlərin qaytarılmasına mane olurdu. 1829-cu ilin fevralın 11-də Tehrandə əhali Rusiya səfirliyinə hücum etmiş və səfiri öldürmüşdülər. Bu aksiyanı həyata keçirilənlərin məqsədi Rusiya ilə İran arasında yeni müharibənin başlanmasına nail olmaq idi. Lakin Rusiya İranla yeni müharibə etmək fikrində deyildi. İran şahı oğlu Xosrov Mir-

zəni böyük hədiyyələrlə Peterburqa göndərüb üzr istəmişdi. İranda nüfuz uğrunda Rusiya ilə İngiltərə arasında mübarizə davam edirdi.

İrana qarşı müharibədə Rusiyanın qələbəsi və Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində İngiltərənin İranda mövqeləri zəiflədi, lakin İngiltərə bu vəziyyətlə barışmaq fikrində deyildi. 1841-ci ildə İngiltərə ilə İran arasında, 1845-ci ildə isə Fransa ilə İran arasında imzalanmış müqavilələrə əsasən həmin ölkələrin tacirlərinin İranda hüquqları genişləndi, yəni, «kapitulyasiya» rejiminin qaydaları onlara şamil edildi. İran Heratı ələ keçirmək cəhdlərini davam etdirirdi. Herat xanlığı Hindistandan Xəzər sahilinə və Orta Asiyaya gedən yolların üzərində əlverişli strateji mövqeyə malik idi. Heratın tutulmasına İran həm Zaqafqaziyanın əvəzi kimi baxırdı, həm də Əfqanıstanın birləşməsinə mane olmağa çalışırdı. Rusiya İranın Herata olan iddialarını müdafiə edirdi. İran şahı Məhəmməd xan Rusiyanın məsləhətlərini nəzərə alırdı. Əfqanıstanın əmiri Dost Məhəmməd də Heratı ələ keçirməyə çalışırdı. Lakin Dost Məhəmməd Heratdan əvvəl siqhlərin tutduğu Peşəvəri geri qaytarmaq fikrində idi. Dost Məhəmməd Peşəvərə görə İngiltərəyə əməkdaşlıq təklif etdi, lakin 1836-cı ildə Kabuldakı danışıqlar nəticəsində əmin oldu ki, İngiltərə ona heç bir kömək etməyəcək. Çünki İngiltərə Əfqanıstanın birləşməsinə və qüvvətlənməsinə istəmirdi. İngiltərə Heratı və Kabulu öz protektoratına çevirmək istəyirdi. Dost Məhəmməd Orenburqa nümayəndə göndərüb Rusiyadan İngiltərəyə və siqhlərə qarşı kömək istədi. Rusiya ona tövsiyyə etdi ki, İranın himayəsindən istifadə etsin və onun Herat üzərinə hücumuna mane olmasın.

18. Krım müharibəsi ərəfəsində Avropada beynəlxalq vəziyyət.

1853-cü il yanvarın 9-da ingilis diplomatik korpusu çar sarayında olarkən I Nikolay İngiltərənin Rusiyadakı səfiri Seymur Hamiltona yaxınlaşaraq Türkiyənin gələcəyinə İngiltərənin münasibətlərinin necə olacağı fikrini öyrənmək istədiyini və İstanbulun kimsə tərəfindən tutulmasına yol verməyəcəyini bildirdi. I Nikolay İngiltərəyə Misiri və Krit adasını götürməyi təklif edirdi. Rusiyaya gəlincə isə, onun protektoratı altına Bolqarıstan, Serbiya, Valaxiya və Moldaviya keçməli idi.

Səfirlə söhbətində I Nikolay Yaxın Şərqdəki fransız maraqlarından yan keçirdi. Rusiya belə hesab edirdi ki, Fransa 1848-1851-ci illərdəki hadisələrdən sonra hələ çox zəifdir, ona görə də yeni Fransa imperatoru ona lazım olmayan müharibəyə girməyə cəhd etməyəcək, İngiltərə səfiri Avstriya haqqında soruşanda I Nikolay cavab vermişdi ki, Avstriya tərəfdən heç bir müqavimət olmayacaq. O, Avstriyanın dəstəyinə bel bağlamaqla səhv edirdi. Lakin bir aydan sonra fevralın 9-da İngiltərənin ştat katibi Con Rosselin imzası ilə Rusiyanın mövqeyinə İngiltərənin kəskin mənfi münasibətini bildirən cavab gəldi. Fransa və Avstriya da analoji mövqe nümayiş etdirdilər. İngiltərənin cavabından sonra Rusiya tək hərəkət etmək qərarına gəldi. Xaricdəki rus diplomatlarından yalnız A. Qorçakov Avropadakı beynəlxalq şəraitin Rusiyanın əleyhinə olduğunu göstərdi. Avstriya Rusiyanın heqemonluğundan çıxmaq üçün fürsət axtarırdı. “Müqəddəs yerlər”lə bağlı diplomatik ixtilaf da Rusiyanın mövqeyinin düzgün olmadığını göstərdi. Bu ixtilaf 1850-ci ildən başlasa da 1853-cü ilin əvvəlində kəskinləşmişdi. Fransanın həqiqi məqsədlərindən bəhs edən Xarici İşlər Naziri Druyen de Lyus sonralar qeyd edirdi ki, “Müqəddəs yerlər” məsələsinin Fransa üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu qədər hay-küy salmış “Şərq məsələsi” III Napoleona ona görə lazım idi ki, o artıq yarım əsrə yaxın Fransanı iflic vəziyyətinə salmış “Müqəddəs İttifaq”ı dağıda bilsin. III Napoleon hələ prezident olarkən Türkiyəyə bildirmişdi ki, Yerusəlim və Vifleyemdəki “Müqəddəs yerlər”ə katoliklər nəzarət etməlidir. Lakin İstanbuldakı Rusiya səfirliyi buna etiraz edib bildirdi ki, Kiçik Qaynarca sülhünə əsasən “Müqəddəs yerlər”ə pravoslav kilsəsi nəzarət etməlidir. Əslində bu məsələ tərəflər üçün bəhanə idi. Fransa çalışırdı ki, İngiltərə və Avstriyanı Rusiyadan ayırsın. Rusiya isə həmin məsələdən Türkiyəyə təsirini artırmaq üçün istifadə edirdi. Rusiya çalışırdı ki, Türkiyə ona sultanın bütün pravoslav təbəələrini müdafiə etməyə icazə versin. Türkiyə sultanı “müqəddəs yerlər”lə bağlı Fransanın təklifini müdafiə edirdi.

I Nikolay geri çəkilmək fikrində deyildi. O, dəniz naziri Menşikovu Türkiyəyə səfir təyin edib, böyük nümayəndə heyəti ilə və hərbi gəmidə türk sultanının yanına göndərdi. Rusiya tələb edirdi ki, Türkiyə “Müqəddəs yerlər”ə dair

onunla xüsusi müqavilə bağlasın və bu müqavilədə sultan çarın bütün pravoslavlara himayədarlıq etməsinə icazə versin. Rusiya səfirini İstanbulda yaxşı qarşıladılar və türk sultanı “ Müqəddəs yerlər “ məsələsində güzəştə hazır olduğunu bildirdi. Çar knyaz Menşikova verdiyi məxfi göstərişdə notanın qəbul olunmayacağı təqdirdə Türkiyə ilə diplomatik münasibətləri kəsməsi səlahiyyəti vermişdi.

1853-cü ilin aprelinde İngiltərə hökuməti Rusiyaya nifrət bəsləyən Kanninq İstanbula səfir göndərdi. O, Rusiya ilə müharibə tərəfdarı idi və bütün fəaliyyətini buna yönəltdi. Kanninq türk sultanına məsləhət gördü ki, “ Müqəddəs yerlər “ məsələsində Rusiyaya güzəşt etsin. O, bilirdi ki, Rusiya bu güzəştə kifayətlənməyəcək və yeni tələblər irəli sürəcək, İngiltərə və Fransada Türkiyəni müdafiə edəcək. İngiltərə səfiri Menşikova başa saldı ki, Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Rusiyanın düşmənidir. O eyni zamanda Meşnikovu inandırmağa çalışırdı ki, müharibə olarsa İngiltərə Türkiyəni müdafiə etməyəcək. Hadisələr İngiltərənin istəyinə uyğun şəkildə inkişaf etdi. 1853-cü ilin mayın 5-də Türkiyə “ Müqəddəs yerlər “ la bağlı güzəştə getdiyini bildirdi. Menşikov gördü ki, Dunay knyazlıqlarını tutmaq üçün bəhanə əldən çıxır, Türkiyə ilə Rusiya arasında yeni müqavilə bağlamaq tələbini irəli sürdü. Sultan fikirləşmək üçün vaxt istədi. İngiltərə səfiri ilə məsləhətləşəndən sonra həmin gün türk sultanı Rusiyanın tələbini rədd etdi. Menşikov bildirdi ki, Türkiyə ilə əlaqələri kəsir və mayın 21-də öz adamları ilə birlikdə Odessaya yola düşdü. İyunun 4-də Türkiyə sultanı xristian, xüsusilə, pravoslav kilsəsinin hüquq və imtiyazlarına təminat verən fərman imzaladı. Həmin gün I Nikolayın imzaladığı manifestdə deyilirdi ki, Rusiya Türkiyədəki pravoslav kilsəsini müdafiə etməlidir, sultan Rusiya ilə əvvəl bağlanmış müqavilələri pozmuşdur, türklərin əvvəlki müqavilələrə əməl etməsi üçün Rusiya Dunay knyazlıqlarını tutmalıdır.

Bundan sonra I Nikolay bildirdi ki, qanuni tələbləri yerinə yetirilməyənədək Dunayboyu knyazlıqları işğal edib girov götürür və iyunun 21-də rus ordusu Prut çayını keçərək Moldova və Valaxiyanı işğal etdi. Lakin I Nikolayın arzuları ürəyində qaldı. Belə ki, hələ mart ayında III Napoleon knyaz Menşikovun İstanbul səfərindən xəbər tutduqdan sonra Tulon limanında dayanmış fransız donanmasına İstanbul boğazına hərəkət etmək əmri verdi. Fransa Rusiya ilə müharibə etmək

qərarına gəlmişdi, çünki Türkiyənin ruslar tərəfindən işğalının əleyhinə idi. Fransa qorxurdu ki, İngiltərə onu alddadıb Rusiya ilə birlikdə Türkiyənin mütləklərini öz aralarında bölərlər. Analoji addım İngiltərə tərəfindən də atıldı. İngiltərə 1853-cü ilin yanvarında Aralıq dənizinin şərq hissəsinə hərbi donanma göndərdi. Yalnız Avstriya və Prussiya vahid mövqeyə gələ bilmirdilər. Amma Rusiyanın məğlub olması nəticəsində heç nə qazanmayacaqlarından ehtiyatlandırdılar.

31. Krım müharibəsi və Avropa dövlətləri.

İngilis və fransızlar sultanı Rusiyaya müharibə elan etməyə inandıra bildilər. Bu, 1853-cü il oktyabrın 4-də, Rusiya qoşunlarını Dunay knyazlıqlarından çıxarmaqdan imtina etdikdən sonra baş verdi. 1853-cü il noyabrın 30-da vitse-admiral P.S. Naximovun komandanlığı ilə rus eskadrası Sinop buxtasında türk donanmasını məhv etdi və sahil istehkamlarını dağıtdı.

Rusların Sinop döyüşündə qələbəsi Fransanı, sonra isə İngiltərəni də hərbi əməliyyatların gedişinə müdaxilə etməyə sövq etdi. 1854-cü il yanvarın 4-də ingilis və fransız gəmiləri Qara dənizə girdilər. Peterburqa xəbər verilmişdi ki, iki dövlətin birləşmiş donanması türk gəmi və limanlarını rus eskadrasının hücumundan müdafiə edəcəkdir. 1853-cü il martın 12-də İngiltərə, Fransa və Türkiyə İstanbulda ittifaq müqaviləsi imzaladılar. İngiltərə və Fransa Türkiyəyə rus qoşunlarının hücumunun qarşısını almaqda kömək etməyi və sülh bağlanan kimi özlərinin dəniz və hərbi qüvvələrini dərhal Türkiyədən çıxarmağı öhdələrinə götürdülər. Sultan öz növbəsində separat sülh bağlamamağı vəd etdi. Fransa 1854-cü ilin martın 27-də, İngiltərə martın 28-də Rusiyaya müharibə elan etdilər. İngiltərə və Fransa müharibəyə Osmanlı imperiyasının müttəfiqi qismində daxil olmaqla yanaşı, Avropa ictimaiyyətinin razı qalacağı mənfəət əldə etməyi də unutmamışdılar.

Krım müharibəsi 1853-cü ilin oktyabrından 1856-cı ilin fevralına kimi davam etdi. Müharibədə Rusiyaya qarşı Türkiyə, İngiltərə, Fransa və Sardiniya krallığı iştirak edirdi. 1854-cü ilin yayında İngiltərə və Fransa qüvvə və silahlarının üstünlüyünə baxmayaraq, Dunay knyazlıqlarında əhəmiyyətli üstünlüyə nail ola bilmədilər. Avstriya isə müttəfiqlərin hərbi əməliyyatlarında iştirakdan özünü sax-

layırdı. Müttəfiqlərin Varnadakı mənzil-qərargahında qərara aldılar ki, Avstriyasız Rusiyanın dərinliklərinə irəliləmək təhlükəli və ağırdır. Sevastopolu tez bir zamanda ələ keçirib dağıtmaq məqsədilə Krım yarımadasına dərhal qoşun çıxarılmasına başlamaq qərarı qəbul olundu.

1855-ci ilin fevralında I Nikolayın ölümü ilə bağlı Fransa Rusiya rəhbərliyinə başsağlığı verdi. Rusiya da dərhal yeni çar II Aleksandrın adından təşəkkür etdi. Ancaq Krım müharibəsi əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi qısa müddət ərzində başa çatmır. Qafqaz cəbhəsində ruslar müvəffəqiyyət əldə edir və Qarsı ələ keçirməyə müvəffəq olurlar. 1855-ci ilin avqustunda Sevastopol təslim oldu. Bu əsnada hakimiyyətə yeni gələn II Aleksandr şərtlərlə razılaşmağa məcbur olur. Avstriya sülh şərtlərini vuruşan dövlətlərin adından Rusiyaya təqdim etdi. II Aleksandr isə tələb olunan şərtlər çərçivəsində sülh təklifini qəbul edir.

1. Moldaviya, Valaxiya və Serbiya üzərində bütün böyük dövlətlərin protektoratı;
2. Dunayda azad gəmiçilik Avropa komissiyası tərəfindən təmin olunacaqdır;
3. Qara dəniz boğazlarından hərbi gəmilərin keçməməsi, Rusiya və Türkiyənin Qara dənizdə donanma saxlamaması;
4. Rusiyanın Türkiyənin xristian təbəələrinə himayədarlıqdan imtina etməsi;
5. Rusiyanın Bessarabiyanın bir hissəsini Moldaviyaya verməsi.

1856-cı ilin yanvarın 11-də Rusiya bildirdi ki, Bessarabiyadan başqa qalan tələbləri qəbul edir, lakin Avstriyanın təkidi ilə 15 yanvarda bütün tələblərə razı olduğunu bildirdi.

32. Paris sülh konqresi. Avropa dövlətləri arasında diplomatik mübarizə.

Paris sülh konqresi 1856-cı ilin fevralın 25-də öz işinə başladı və martın 30-da Paris sülh müqaviləsi imzalandı. Bağlanan müqaviləyə əsasən Rusiya 1855-ci ildə tutduğu Qarsı Türkiyəyə qaytarırdı, Bessarabiyanın bir hissəsini Moldaviyaya verirdi və Qara dənizdə donanma saxlaya, sahilə istehkamlar tikə bilməzdi. Rusiya Valaxiya, Moldaviya və Serbiya üzərində protektoratlıq hüququnu itirdi. Müttəfiqlər Rusiyaya Sevastopol, Kamış, Yevpatoriya, Kerç, Yeni Qala, Kinburn

şəhər və limanlarını qaytarmalı idi. Böyük dövlətlər Osmanlı imperiyasının müstəqilliyinə və bütövlüyünə hörmət etməyi öhdələrinə götürdülər. Sultan Osmanlı imperiyasındakı xristian əhalinin bərabər hüquqlu vəziyyəti haqqında fərman verməli idi. Qara dəniz neytral və bütün ölkələrin ticarət gəmiçiliyi üçün açıq elan olunurdu. Həm sahilboyu, həm də bütün başqa ölkələrin hərbi gəmilərinin burada üzməsi qadağan edilirdi. Bundan sonra Rusiya Paris sülhünün şərtlərini aradan qaldırmaq uğrunda mübarizəyə başladı.

Kırım müharibəsi Vyana konqresindən sonra dövlətlər arasında yaranmış nisbəti dəyişdi, Rusiyanın xarici siyasi nüfuzuna ağır zərbə vurdu və hərbi qüdrətini zəiflətdi. Bu vaxtdan etibarən beynəlxalq münasibətlərdə, Avropa siyasətinə dair məsələlərin həllində Rusiyanın rolu xeyli azalmağa başladı. Müharibədə Rusiyanın məğlub olması Balkan yarımadasında onun öz üstün rolunu itirməsi demək idi. Yeni şəraitdə rus diplomatiyası öz iş formalarını genişlətməyə başladı.

Kırım müharibəsindən sonra Avropada bərqərar olmuş yeni qüvvələr nisbətini nəzərə alan Rusiya Paris sülhünün məhdudlaşdırıcı şərtlərinin ləğvinə və beynəlxalq təcriddən çıxmağa kömək edəcək müttəfiqlər axtarışı zərurəti qarşısında qaldı. Belə müttəfiqi o, Fransanın şəxsində tapdı. Fransa Rusiyadan Fransa-Avstriya müharibəsi halında konkret öhdəliklər almaq istəyirdi. Qarşılıqlı dəstəkdə son dərəcə maraqlı olduqlarından 1859-cu il fevralın 19-da Parisdə Rusiya və Fransa neytrallıq və əməkdaşlıq haqqında gizli müqavilə imzaladılar. Müqavilənin şərtlərinə görə, əgər Fransa və Sardiniya Avstriya ilə müharibəyə başlayarlarsa, Rusiya öz üzərinə neytrallığı saxlamaq öhdəliyini götürürdü. Fransanın isə Rusiyaya münasibətdə öhdəlikləri Paris müqaviləsinin şərtlərinin aradan qaldırılması zamanı müqavimət göstərməməli idi. Rusiya diplomatiyası müvəqqəti olaraq Fransa ilə yaxınlaşmağa və təklənmək vəziyyətindən çıxmağa müvəffəq oldu, Balkan yarımadasında çarizmin nüfuzunu yüksəltmək üçün Fransanın yardımından istifadə etdi. Lakin Rusiyanın Avstriyaya qarşı fəal əməliyyatdan imtina etməsi Rusiya ilə Fransa arasındakı münasibətlərin soyumasına səbəb oldu. Bu arada Avropada baş verən hadisələr Fransa ilə sərhəddə yeni, qüdrətli dövlətin əmələ gəlməsi təhlükəsi yaradırdı. 1862-ci il sentyabrın 24-də Prussiyanın Nazirlər Şurasının sədri Otto fon

Bismark oldu. O, bildirdi ki, “Prussiya öz gücünü dəfələrlə əldən verilmiş əlverişli an üçün toplamalıdır. Prussiyanın Vyana konqresi ilə yaradılmış sərhədləri onun işləri üçün əlverişli deyildir. 1862-ci ildə Polşada üsyan baş verdi və xeyli irəliyə proqnoz verməyi bacaran Bismark İngiltərə, Fransa, Avstriyadan fərqli olaraq Rusiyanı müdafiə etdi. İngilis və fransız hökumətləri özlərini çətin vəziyyətdə qoydular. Əvvələn, ona görə ki, bütün hərəkətləri ilə onlar polyakları mübarizəni davam etdirməyə ruhlandırırtdılar. İkincisi, sərt bəyanatlarına, onlar hər dəfə qəti rədd cavabı alırdılar.

III Napoleon Rusiyanı maraqlandırmaq üçün Avropa dövlətlərinin konqresini təşkil etməkdən ötrü daha bir cəhd göstərdi. O, bu konqresdə Polşa məsələsi ilə yanaşı 1856-cı il Paris sülhünün Rusiyaya Qara dənizdə hərbi donanma saxlamağı qadağan edən maddənin ləğvi barədə də qərar qəbul etməyi təklif etdi. Amma Napoleonun bu təşəbbüsünü Qara dənizdə rus donanmasının görünməsi haqqında heç eşitmək belə istəməyən İngiltərə dərhal rədd etdi. Beləliklə, Rusiya Fransa, İngiltərə, Avstriya üzərində diplomatik qələbəyə nail oldu. Eyni zamanda İngiltərənin Rusiyaya münasibətində siyasətinin düşmənçilik mahiyyəti üzə çıxdı. III Napoleona gəlincə, o özünün düşünülməmiş hərəkətləri ilə Fransanı zəiflətdi. Sonrakı illərdə Bismark məhz bundan istifadə etdi.

33 .İtaliyanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizə (XIX əsrin II yarısı).

Vyana sisteminin dağılmasının nəticələrindən biri İtaliyanın birləşdirilməsi oldu. Ölkəni birləşdirməyə çalışan Sardiniya hökumətinin güclü mərkəz dövlətlərinin köməyinə ehtiyacı böyük idi. Bu isə İtaliyanın birləşdirilməsini beynəlxalq ziddiyyətlər və kompromislər obyektinə çevirmişdi. Sardinianın baş naziri Paris konqresində bildirmişdi ki, Krım müharibəsində onun ölkəsi iştirak edib, ona görə kompensasiya kimi Avstriya qoşunları Mərkəzi İtaliyadan çıxarılmalı, Parma və Modena hersoqluqları Sardiniyaya verilməlidir. Lakin İngiltərə və Fransa etiraz etdiyinə görə Paris konqresində Sardinianın təklifi müzakirə edilmədi. Sardiniya krallığı taktikasını dəyişib Fransanın köməyindən istifadə etmək qərarına gəldi.

Fransa İtaliyanın birləşdirilməsi məsələsindən öz mənafeələrini həyata keçirmək üçün istifadə etməyə çalışırdı. Sardinia və Fransa Avropada Avstriyanın mövqeyinin zəifləməsində maraqlı idi. Sardinia krallığı Savoyya və Nitsanın Fransaya keçməsinə razılıq verdi, əvəzində Lombardiya, Venetsiya və Tirol Sardiniyaya verilməli idi. Fransa bu şərtlərlə Avstriyaya qarşı Sardinia ilə birlikdə müharibəyə başlamağa razı oldu. 1859-cu ildə onlar bir neçə döyüşdə Avstriya qoşunlarını məğlub etdilər. Lakin Fransa İtaliyanın qısa müddətdə birləşməsində maraqlı deyildi. Ona görə Fransa hökuməti Sardinia ilə məsləhətləşmədən 1859-cu ilin iyulunda Avstriya ilə barışıq imzaladı. Lombardiya Sardiniyaya, Savoyya və Nitsa Fransaya çatmalı idi. III Napoleon təklif etdi ki, Avstriya-Fransa sazişi beynəlxalq konqresdə təsdiq edilsin, lakin böyük dövlətlərin heç biri bu ideyanı müdafiə etmədi. 1860-cı ilin martında Fransa ilə Sardinia arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən Lombardiya Sardiniyaya verilməli, Mərkəzi İtaliyada plebist keçirilməli, Savoyya və Nitsa Fransaya verilməli idi. Keçirilən plebist nəticəsində Mərkəzi İtaliyanın çox hissəsi və Lombardiya Sardinia krallığına birləşdirildi, Nitsa və Savoyya Fransanın tərkibinə daxil oldu.

İtaliyanın birləşdirilməsi prosesində “Roma məsələsi”nin həlli daha çətin idi. Çünki Papa vilayətinin İtaliyaya birləşdirilməsi nəticəsində həm də Roma papasının çoxəsrlik dünyəvi hakimiyyəti ləğv olunmalı idi. XIX əsrin 60-cı illərində İtaliya hökumətinin iştirak etdiyi bütün beynəlxalq danışıqlarda “Roma məsələsi” müzakirə olunmuşdu. Fransa-Prussiya müharibəsi və Fransanın məğlubiyyəti “Roma məsələsi”nin həlli üçün şərait yaratdı. 1870-ci ilin sentyabrın 20-də İtaliya ordusu Romaya daxil oldu. Beləliklə, İtaliyanın birləşdirilməsi prosesi başa çatdı.

34. Fransa-Prussiya müharibəsi və beynəlxalq münasibətlər.

Alman dövlətləri içərisində Prussiya iqtisadi və hərbi cəhətdən daha güclü idi. Prussiya öz hegemonluğu altında Almanyanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı. XIX əsrin 60-cı illərində beynəlxalq şərait Prussiyanın öz planlarını həya-

ta keçirməsi üçün əlverişli idi. Otto Bismark Almanıyanın birləşməsinə mane olan Avropa dövlətlərinə qarşı mübarizədə Rusiya ilə Polşa üsyançılarına qarşı birgə fəaliyyət haqqında saziş imzalamaqla Rusiyanın bitərəfliyini təmin etmişdi. Rusiya Şlezviq – Holştiniya məsələsində Prussiyaya mane olmaq fikrində deyildi. İngiltərə, Fransa və Avstriya isə bu məsələdə Prussiyaya mane ola bilərdi. Fransa Prussiyanın ərazisinin və əhalisinin artmasını istəmirdi. İngiltərə Şimal və Baltik dənizlərinin sahilindəki yerlərin Prussiyaya keçməsinin əleyhinə idi. O. Bismark hamıdan çox Avstriyadan ehtiyat edirdi. Bismark III Napoleonu inandırmağa çalışırdı ki, bütün hallarda Avstriya ilə müharibə Prussiya üçün ağır və uzunmüddətli olacaq, Avstriya bütün qüvvəsini Prussiyaya qarşı göndərəcək. 8 aprel 1866-cı ildə İtaliya ilə Prussiya arasında ittifaq müqaviləsi imzalandı.

1866-cı ilin iyunun 16-da Prussiya Avstriyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. 1866-cı ilin iyunun 24-də Kustotsa döyüşündə italyan ordusu məğlubiyyətə uğradı. 1866-cı il iyulun 3-də Sadovo döyüşündə Prussiya ordusu avstriyalıları məğlub etdi. Eyni zamanda O. Bismark I Vilhelmə bildirdi ki, müharibənin davam etməsi Fransanın xeyrinədir. Beləliklə, Avstriya ilə Prussiya arasında 1866-cı ildə sülh müqaviləsi imzalandı. 1866-cı il avqustun 23-də Praqada Avstriya və Prussiyanın imzaladığı sülh müqaviləsinə görə Avstriya Alman ittifaqının əvvəl mövcud olan formada fəaliyyətini dayandırmasını rəsmən tanıdı və alman dövlətlərinin özünün iştirakı olmadan birləşdirilməsinə razılıq verdi. O, Şlezviq və Holşteyn hersoqluqlarına olan bütün hüquqlarını Prussiyaya verdi. Müharibə bitəndən sonra III Napoleon Avstriya – Prussiya müharibəsi dövründə bitərəfliyinin haqqını tələb etməyə başladı. 1866-cı ilin avqustun 8-də Fransanın Xarici İşlər Naziri Prussiyaya memorandum göndərdi ki, Reynin sol sahilində müstəqil dövlət yaradılmalı və həmin dövlət bitərəf olmalıdır. Sonra III Napoleonun təklifi ilə Fransanın Xarici İşlər Naziri Prussiyanın nümayəndəsi qraf Qoltsa yeni layihə təqdim etdi. Bu layihədə Prussiyaya təklif olunurdu ki, Landau, Saarbrayuken və Lüksemburq əyalətlərinin Fransaya birləşdirilməsinə razılıq versin. Qolts ona sübut etməyə çalışırdı ki, sırf alman əyalətlərinin Fransaya birləşməsinə razılıq vermək Prussiya üçün siyasi və mənəvi cəhətdən çətindir. Belçikanın Fransaya verilməsinə isə Prussiya

etiraz etməyəcək. 1866-cı ilin 16 avqustunda Fransanın Berlindəki səfiri Beneditiyə göstəriş verildi ki, O. Bismarkın yanına gedib həmin ərazilərin Fransaya verilməsi barədə onun qəti fikrini öyrənsin. O, eyni zamanda O. Bismarka deməli idi ki, Fransa Prussiya ilə gizli ittifaq müqaviləsi bağlamağa hazırdır.

O. Bismark baş qərargah rəisindən və hərbi nazirdən müharibəyə hazır olduqları haqqında müsbət cavab aldı. İyulun 15-də Fransa hökuməti Qanunverici korpusda ordu üçün yeni kredit tələb etdi. Deputatlar Prussiyaya müharibə edilməsini bəyəndilər. Həm Rusiya, həm də İngiltərə bu müharibənin əleyhinə idi. Onda O. Bismark 1867-ci ildə Fransanın Belçikanı tələb etməsinə dair məktubunu qəzetdə nəşr etdirdi. Bu isə İngiltərənin narazılığına səbəb oldu. 19 iyul 1870-ci ildə Fransa Prussiyaya müharibə elan etdi.

Müharibə dövründə Fransa hökuməti Avstriya – Macarıstandan və İtaliyadan kömək almağa çalışırdı. Fransa imperatoru III Napoleonun siyasəti Rusiyanın Prussiyanı müdafiə etməsinə səbəb oldu. Avstriya – Macarıstanın da Fransa tərəfindən müharibəyə qoşulmasını gözləmək olardı. Avstriya – Macarıstan 1866-cı ildəki məğlubiyyəti ilə barışmırdı və Prussiyaya qarşı müharibədə maraqlı idi. Fransa da bunu bilirdi və Avstriyaya ittifaq müqaviləsi imzalamağı təklif etmişdi. Rusiya çalışırdı ki, Avstriya – Macarıstan müharibəyə qoşulmasın. Fransa ordusu Sedan qalasında məğlub ediləndən sonra Avstriya – Macarıstan müharibəyə qoşulmaqdan imtina etdi. Fransanın həddən artıq zəifləməsinə istəməyən Rusiya müharibənin tez qurtarmasına çalışırdı. Eyni zamanda Prussiyanın qüvvətlənməsi Rusiyaya sərf etmirdi. Sedan məğlubiyyətindən sonra Fransanın Peterburqdakı səfiri çalışırdı ki, Rusiya Fransaya daha fəal diplomatik yardım göstərsin.

Sedan məğlubiyyətindən sonra Fransada inqilab oldu. 4 sentyabr 1870-ci il inqilabından sonra Fransa respublika elan olundu və ölkəni idarə etmək üçün müvəqqəti hökumət yaradıldı. Bu məğlubiyyətdən sonra Prussiya qoşunlarının bir hissəsi Parisə doğru hərəkət etdi. Prussiya ordusunun digər hissəsi Mets qalasında Fransa marşalı Bazenin qoşunlarını mühasirəyə almışdı. 1870-ci ilin sentyabrın 19-da Paris mühasirəyə alındı. Mühasirəyə alınmış Parisin sakinləri möhkəm dayanmışdı. Fransa hökumətinin nazirlərindən biri olan Qambetta oktyabr ayında Tur

şəhərində yeni qoşun hissələrinin təşkili ilə məşğul idi. Tədricən Prussiya ordusunun vəziyyəti çətinləşirdi. 1870-ci il oktyabrın 27-də marşal Bazen Mets qalasında təslim oldu və yenə Fransanın vəziyyəti pisləşdi. 28 yanvar 1871-ci ildə Fransa hökuməti Prussiya ilə barışıq imzaladı. 26 fevral 1871-ci ildə Versalda ilkin sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Almaniya Elzası, Şərqi Lotaringiyanı və beş milyard frank təzminat almalı idi. O. Bismark əvvəlcə yeddi milyard frank istəyirdi, sonra Rusiyanın xahişi ilə beş milyarda razılaşdı. Eyni zamanda pul ödənilənə qədər Fransanın xeyli hissəsi alman qoşunlarının işğalı altında qalmalı idi. Sonralar O. Bismarkın məqsədi Fransanı əlavə güzəştlərə məcbur etmək idi. Danışıqlar əvvəl Brüsseldə, sonra isə Frankfurtda aparılmışdı. 10 may 1871-ci ildə Frankfurtda Fransa ilə Almaniya arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Fransa Elzas və Lotaringiyanı Almaniya verməli və beş milyard frank təzminat ödəməli idi. Fransa təzminatı vaxtında ödədi və Almaniya öz qoşunlarını Fransa ərazisindən çıxartdı. Müharibədə qələbədən Almaniya öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün istifadə edirdi.

35. Berlin konqresindən(1878) sonra Avstriya, Almaniya və Rusiya mü-nasibətləri.

Berlin konqresinin sabahı günü Bismark Rusiyanın Berlin müqaviləsinin həyata keçirilməsinə mane olacağını gözləyirdi. Alman kanslərinin özünü aparması göstərirdi ki, Avstriya – Rusiya müharibəsi baş verərsə Almaniya Avstriya – Macarıstanı müdafiə edəcək. Şərq böhranı zamanı Bismarkın tutduğu mövqe rus alman münasibətlərinin pisləşməsinə səbəb oldu. Beləliklə, iki dövlət arasında münasibətlər kəskinləşmişdi. Eyni zamanda Bosniyalıların da uzun müddət Avstriya – Macarıstan ordusuna müqavimət göstərməsində Rusiyanın əli hiss olunurdu. Bundan ciddi narahat olan Frans – İosif əsas diqqətini Almaniya tərəfə yönəltməyə məcbur olur. Bismark da bundan istifadə edərək, asanlıqla Andraşını inandıra bilirdi ki, Almaniya ilə sıx ittifaq Avstriya –Macarıstanı onu hədələyən bütün təhlükələrdən xilas edə bilər.

Rus – Alman münasibətlərinin soyumasının ikinci səbəbi iqtisadi ziddiyyətlər idi. 1879-cu ildə Rusiya ixracının 30% Almaniyanın payına düşürdü. Bismark 1879-cu ildə karantin tədbirləri adı altında Rusiyadan mal-qara gətirilməsini qadağan etdi. Alman siyasətinin rəhbərləri bu dəfə Rusiya ilə münasibətlərin kəskinləşməsinə heç də təsüflənmişdilər. Bu, Avstriya – Macarıstanla çoxdan düşünülmüş sıx əlaqələrin yaradılmasına şərait yaradırdı. İmperator Vilhelim isə Rusiyaya qarşı ittifaq bağlanmasının əleyhinə idi.

Avstriya – Almaniya arasında ittifaqın gizli bağlanmasına baxmayaraq, tezliklə digər dövlətlər ondan xəbər tutdular. Britaniya hökuməti Bismarkın diplomatik müvəffəqiyyətini alqışlayırdı. Bismark Avstriya – Macarıstanla ittifaq bağlayaraq, onun həm də təhlükəli olduğunu heç də unutmurdu. Lakin o, həm də Rusiyaya qarşı bu düşmənçilik aktının onun xeyrinə olacağına inanırdı. Bu dövrdə Rusiyanın beynəlxalq vəziyyəti də çox mürəkkəb idi. Şərq böhranı və Berlin konqresi rus-ingilis münasibətlərindəki gərginliyi də gücləndirirdi. Rusiyanın mövcud potensial düşmənlərindən ən təhlükəlisi Almaniya idi. Berlin müqaviləsinin icrası üzrə beynəlxalq komissiyalarda alman diplomatiyasının taktikası Peterburqda ciddi narahatlıq doğururdu. Şuvalov sentyabrda istirahətdə olduğu vaxt Vyanaya getmişdi. O, imperator Frans_İosif və Andraşi tərəfindən hörmətlə qəbul edilmişdi. Şuvalovun başlıca məqsədi Avstriya-Macarıstan kabinetinin məqsədini öyrənmək və Türkiyəyə münasibətdə əsas məqsədin üç imperatorun əvvəlki birliyini bərpa etdiyinə inandırmaq idi. Şuvalov birlikdə hərəkət etməyi xahiş etdi. Andraşi isə Avstriya – Macarıstanın ictimai fikrinin onu Rusiyaya hədsiz meyil göstərməkdə günahlandırmağını bildirdi. Andraşi Şuvalova qəti surətdə rus ordusunun Bolqarıstan ərazisindən çıxarılması müddətinin uzadılması əleyhinə çıxdığını bildirdi. Həmçinin rus – türk müqaviləsinin bağlanması məsələsində də Rusiyaya tərəfdar çıxmaqdan imtina etdi. Beləliklə, qoyulan bütün məsələlər üzrə Şuvalov rədd cavabı aldı. Beləliklə, üç imperatorun sazişini bərpa etmək sahəsində Rusiyanın ilk təşəbbüsü uğursuz qurtardı.

36. Üçlər ittifaqının təşkili və onun beynəlxalq münasibətlərə təsiri (1879-1882)

XIX əsrin son rübündə beynəlxalq vəziyyət kapitalist dövlətləri arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə nəticələndi. Türkiyə ilə müharibədə rus ordusunun qələbəsi çar Rusiyası ilə digər böyük dövlətlər arasındakı münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Türkiyədə ingilis təsirinin güclənməsi Rusiyanın Qara dəniz sahilləri və xüsusilə Qafqaz üçün təhlükə törədirdi. İngiltərə Berlin konqresində hərbi gəmilər üçün boğazların bağlı saxlanması prinsipinə riayət etməkdən boyun qaçırandan sonra, boğazlarda və Qara dənizdə ingilis donanmasının görünməsinə mütləq baş verə biləcək bir hadisə kimi baxılırdı.

Avstriya-Macaristan Rusiyaya qarşı açıq düşmən mövqeyi tutmuşdu. Avstriya burjuaziyasının iqtisadi mənafeyi hökuməti Balkan yarımadasında Rusiyanın təsirinə qarşı mübarizəyə sövq edirdi. Balkan məsələləri üstündə Rusiya-Avstriya ziddiyyətləri gələcəkdə Rusiya ilə Avstriya-Macaristan arasında nəinki təkcə siyasi, həmçinin hərbi ixtilaf da doğura bilərdi. Almaniya Balkan yarımadasında Avstriya-Macaristanın siyasətini müdafiə edirdi. Berlin konqresindən sonra, bir tərəfdən Avstriya ilə Almaniyanın yaxınlaşması, digər tərəfdən də Almaniya ilə Rusiya arasındakı münasibətlərin pisləşməsi müşahidə olunurdu. 1878-1879-cu illərdə Bismark Rusiyaya qarşı çevrilən bir sıra tədbirlər gördü. Balkanlarda yeni sərhədləri müəyyənləşdirmək üçün Berlin konqresində yaradılmış komissiyalarda iştirak edən Almaniya Rusiyaya zidd mövqe tuturdu. 1879-cu il oktyabrın 7-də Vyanada Almaniya-Avstriya ittifaqı və müdafiə müqaviləsi imzalandı. Bu saziş Almaniya Avropada mövqeyini möhkəmlətmək və yeni-yeni təcavüzkarlıq planlarını həyata keçirməyə hazırlaşmaq üçün lazım idi. Eyni zamanda bu saziş Rusiya və Fransaya qarşı çevrilmişdi.

Müqavilənin birinci maddəsində deyilirdi ki, əgər razılığa gələn tərəflərdən biri Rusiyanın hücumuna məruz qalarsa, hər iki tərəf bir-birinin köməyinə gəlməyi və yalnız bir-birini xəbərdar edərək qarşılıqlı razılıq əsasında sülh bağlamağı

öhdəsinə götürür. Müqavilənin ikinci maddəsi Avstriya və Almaniyadan birinə başqa dövlətin hücumu zamanı onların qarşılıqlı neytrallığını nəzərdə tuturdu. Əgər hücum edən tərəfə Rusiya kömək edərsə, onda tərəflərin 1-ci maddə ilə şərtləndirilən öhdəlikləri qüvvəyə minir. Bu müqavilə XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində bağlanan və qarşı-qarşıya duran iki koalisiyanın yaranmasına gətirən bir sıra müqavilələrdən birincisi oldu. Bismark hesab edirdi ki, bu müqavilə rus-alman münasibətlərini çox da korlamayacaqdır, belə ki, ordu islahatı və Qara dəniz donanmasının gücləndirilməsi ilə məşğul olan Rusiyanın Almaniyanın kreditlərinə ehtiyacı var idi. Həm də rus-İngilis münasibətlərinin kəskinləşməsi onu Almaniya ilə əlaqələri inkişaf etdirməyə məcbur edirdi.

Avstriya İtalyanlarla yaxınlaşmağa can atırdı ki, Rusiya ilə müharibə halında Qərbdə öz təhlükəsizliyini təmin etsin. Həm Avstriya, həm də İtaliya tərəfindən uzun danışıqlar və tərəddüdlərdən sonra 1882-ci ilin mayında Avstriya-Macaristan, Almaniya və İtaliya Üçlər ittifaqı kimi məşhur olan ittifaq müqaviləsi bağladılar. Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliyanın hərbi-siyasi blokunun yaranması faktiki olaraq birinci dünya müharibəsinə doğru ilk addım oldu. Tərəflər öz üzərlərinə müqavilə iştirakçılarından birinə qarşı yönəlmiş heç bir ittifaqda iştirak etməmək öhdəliyi götürdülər. Müqavilədə eyni zamanda göstərilirdi ki, onu imzalayan dövlətlərin müharibədə iştirakı dövründə bir-birlərindən xəbərsiz separat sülh imzalamayacaqlar. 80-ci illərdə Balkanlarda Avstriya-Macaristanla Rusiyanın qarşıdurması gücləndi. Slavyan ərazilərinin bir hissəsinin türk əsarətindən azad edilməsindən sonra Bolqarıstan Avstriya-Macaristandan iqtisadi və maliyyə cəhətdən çox asılı vəziyyətə düşdü. Bu regionda, ümumiyyətlə Şərqdə olduğu kimi, hərbi tədbirlərlə yanaşı maliyyə vəsaiti getdikcə daha əhəmiyyətli rol oynayır. İngiltərə, Almaniya və Rusiya arasında bu regionda iqtisadi üstünlük uğrunda mübarizə gedirdi.

37.Yapon-Çin müharibəsi (1894). Böyük dövlətlərin mövqeyi.

XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarından etibarən Uzaq Şərq böyük dövlətlərin xarici siyasətinin mərkəzində durdu. Yaponiya, ABŞ və İngiltərə Uzaq Şərqdə öz işğalçı siyasətlərini genişlətməmişdilər. Çar Rusiyası da dünyanın ən güclü imperialist dövlətlərinin Koreyada ağalığ etmək və Çini bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinə fəal surətdə qoşuldu. Yaponiya silahlı yolla Koreyanın qapılarını açdı və 1882-ci ildə Koreya ərazisində qoşun saxlamaq ixtiyarı aldı. 1894-cü ildə Yaponiya ordusu Çin qoşunları ilə birlikdə Koreyada baş vermiş üsyanı yatırdı. Yaponiya həmin silahlı müdaxilədən istifadə edərək 1894-cü ilin iyulunda Koreya ilə hərbi ittifaq bağladı. Bu hərbi ittifaq Çinə qarşı yönəldilmişdi.

1894-cü il iyulun axırlarında Yaponiyanın təşəbbüsü ilə Yapon –Çin müharibəsi başlandı. Zəif Koreya əvəzinə gələcəkdə güclü Yaponiya ilə qonşu olmağı özünə mənfəətli hesab etməyən Rusiya, müharibə edən tərəfləri diplomatik yolla status kvo saxlamaq əsasında sülh sazişi bağlamağa təhrik etməyə çalışırdı. Yaponiya ABŞ və İngiltərənin yardımına arxalanaraq Rusiyanın müdaxiləsini rədd etdi. Yaponiya geridə qalmış Çinin silahlı qüvvələrini tez bir zamanda məğlub etdi və onun donanmasını batırdı. 1895-ci ilin aprelində tərəflər arasında Simonosek sülh müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə Çin Koreyanı itirərək, onun istiqlaliyyətini tanıdı. Lakin Koreya formal surətdə müstəqil oldu. Yaponiya Lyaodun yarımadasını, Tayvan adasını, Peskador adalarını aldı. Çin 7 il ərzində çoxlu təzminat (300 milyon taeley) verməli idi. ABŞ və İngiltərə Yaponiyanın işğalçılıq siyasətini müdafiə edirdilər, lakin çar hökuməti Asiya qitəsində Yaponiyanın möhkəmlənməsinə yol verməmək istəyirdi. Fransa və Almaniya hökumətləri tərəfindən müdafiə edilən Rusiya Yaponiyaya Lyaodundan əl çəkməyi məsləhət gördü. Qüvvələrin həqiqi nisbətini nəzərə alaraq Yaponiya təzminatın artırılması əvəzində (30 milyon) Lyaodun yarımadasından əl çəkməyə məcbur oldu.

1894-1895-ci illər Yapon-Çin müharibəsi böyük dövlətlərin təcavüzkar hərəkətlərinin güclənməsində, Uzaq Şərqdə onların arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsində böyük rol oynadı. Rus kapitalının Çin və Koreyaya daxil olması gücləndi.

Bu özünü 1895-ci ildə Rus-Çin bankının təşkil edilməsində göstərdi ki, bu banka fransız kapitalı da qoyulmuşdu. Rusiya hökumətinin təminatı ilə Çin başqa Avropa dövlətlərinin təklif etdiklərindən daha əlverişli şərtlərlə borc (yaponlara təzminat vermək üçün) aldı.

38. Çində “Açıq qapılar” prinsipi-Hey doktrinası.

Get-gedə güclənən Amerika dövləti də Avropanın böyük dövlətlərindən geri qalmırdı. Hələ 1899-cu ilin payızında Amerika hökuməti Çində “açıq qapılar” prinsipini elan etmək təklifi ilə çıxış etmişdi. Beynəlxalq münasibətlər tarixində bu, ABŞ-ın dövlət katibinin adı ilə Hey doktrinası kimi məşhurdur. Hey aparıcı dövlətlərə xüsusi notalar göndərirdi. Doktrinanın mahiyyəti bundan ibarət idi ki, Çinin icarəyə verilmiş ərazisi və digər dövlətlərin mənafe dairələri də daxil olmaqla Çinlə ticarət edən bütün ölkələr üçün bərabər hüquq və imkanlar yaradılmalı idi. ABŞ hökumətinin Çində əsas rəqibi Rusiya idi. Rusiyanı Çindən sıxışdırmaqdan ötrü Amerika diplomatiyası ingilis diplomatiyası ilə birlikdə Yaponiyaya müttəfiq kimi baxırdı. 1900-cü ildə Çində üsyan baş verdi. Üsyançılar Pekini tutaraq, xarici dövlətlərin səfirliklərinin yerləşdikləri məhəlləni mühasirəyə aldılar. Üsyanı yatırmaq üçün Çinə beynəlxalq qüvvələr göndərildi. Bu qüvvələr üsyanı qəddarlıqla yatırdılar. Çin xarici ölkələrlə danışıqlara başladı. Danışıqlar nəticəsində 1901-ci ildə yekun protokolu imzalandı. Protokola görə, Çin bir sıra şərtləri yerinə yetirməyə məcbur oldu. Çin hökuməti xaricilərə dəyən zərəri ödəməkdən ötrü təzminat verməli idi və Çinə xaricdən silah gətirilməsi qadağan olundu. Bu sənəd Çinin əsarət altına alınmasında və onun müstəmləkə asılılığının güclənməsində yeni bir mərhələ oldu. 1902-ci ildə bütün Avropa dövlətləri Heyin təklifini qəbul etdilər. Rusiyaya gəlincə isə o, bir sıra qeyd-şərtlər etdi, belə ki, onun Çinə daşdığı malların tarif müdafiəsinə ehtiyacı var idi. Beləliklə, yalnız Rusiya xüsusi mövqe tuturdu ki, bu da müəyyən mənada ABŞ, İngiltərə və Yaponiyanın Uzaq Şərqdə ona qarşı yaxınlaşmasına təsir göstərdi.

39. Rus-Yapon müharibəsi və beynəlxalq münasibətlər.

Yaponiya hakim dairələrində Rusiya ilə münasibətlərin inkişafına iki baxış var idi. Birincinin tərəfdarları Rusiya ilə danışıqların və Yaponiya üçün əlverişli sazişlərin bağlanmasını mümkün hesab edirdilər. Bu istiqaməti Yaponiyanın baş naziri X. İto təmsil edirdi. O, “Koreya-Yaponiyaya, Mancuriya-Rusiyaya” düsturu üzrə sazişin tərəfdarı idi. İkincilər Yaponiyanın müharibəyə daha yaxşı hazırlandığını əsas gətirərək Rusiya ilə müharibəyə başlamağı təklif edirdilər, yapon-ingilis danışıqlarının getdiyi bir vaxtda Katsuranın başçılığı ilə bu qrup hakimiyyətə gəldi. Yaponiya müharibəyə güclü siyasi hazırlıq görməyə başladı. İngiltərə ilə Yaponiya arasında 1902-ci ilin yanvarında ittifaq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə, İngiltərə Çində və xüsusilə Koreyada Yaponiyanın siyasi və iqtisadi mənafeələrini, Yaponiya isə Çində İngiltərənin mənafeələrini qəbul edirdi. Tərəflərdən biri Koreya və ya Çin üstündə müharibə apardıqda, digər tərəf bitərəf mövqe tutmalı və başqa dövlətlərin öz müttəfiqinə qarşı çıxmasına mane olmalı idi. Üçüncü bir dövlət müdaxilə etdiyi halda, ikinci tərəf öz müttəfiqinə köməyə gəlməli idi. Beləliklə, Fransa və ya digər bir dövlət Rusiyanın tərəfində çıxış etsəydi, Yaponiya İngiltərədən yardım almalı idi. Rusiya ilə müharibə baş verəcəyi halda, Yaponiya Avropa dövlətlərinin müdaxiləsinin qarşısını almış olurdu. İngiltərə ilə Yaponiya arasında ittifaq bağlanması Rusiyanı Çinə güzəştə getməyə məcbur etdi. Rusiya 1902-ci il martın 26-da Çinlə bağladığı yeni sazişlə il yarım ərzində öz qoşunlarını Mancuriyadan çıxarmağı öhdəsinə götürdü. Rusiyanın götürdüyü öhdəçiliyi yerinə yetirməməsi Yaponiyanın Rusiya ilə müharibəsini qarşısızalmaz edirdi. 1902-1903-cü illərdə İngiltərə, ABŞ və Yaponiya Çinlə yeni ticarət müqavilələri bağladılar. Müqavilədə Mancuriyada ticarət üçün yeni məntəqələr açılması tələbi var idi. Müharibəyə hazırlığını gizlətmək məqsədilə Yaponiya 1903-cü ilin yayında Rusiya ilə diplomatik danışıqlar aparmağa başladı. Rusiya hökuməti danışıqları uzadırdı. Danışıqların mərkəzində Mancuriya məsələsi dururdu, ancaq Koreya məsələsi də mühüm yer tuturdu. Lakin Rusiya tərəfi Koreya məsələsində güzəştə getməyə hazır olsa da, Mancuriya məsələsində güzəştə getmək istəmirdi. Rusiya diplomatiyası

belə bir müddəanı müdafiyyə edirdi ki, Mancuriya məsələsi yalnız Rusiya və Çinə aid olan məsələdir. Mühəribənin qaçılmaz olduğunu gören Rusiya Mancuriya məsələsində də güzəştə hazır olduğunu bildirdi. Lakin Yaponiya tərəfi mühəribə istəyirdi, 1904-cü ilin yanvarın 27-də tərəflər arasında hərbi əməliyyatlar başladı. Bu mühəribə xammal mənbələri və satış bazarları uğrunda Çinin bölüşdürülməsinə çalışan kapitalist dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər nəticəsində baş verdi. Yaponiya ilk zərbəni Rusiyanın Port-Arturda duran Sakit okean donanmasına vurdu. Çar Rusiyası vaxtında Uzaq Şərqdə lazımı qüvvə toplaya bilmədi. İlk böyük vuruşma Tyurençen yaxınlığında baş verdi və rusların məğlubiyyəti yaponların Mancuriyaya yolunu açdı. 1904-cü il iyulun 17-də bilavasitə Port-Artur qalası uğrunda mübarizə başlandı. Qalanın qurudan müdafiyyəsinə Kondratenko rəhbərlik edirdi, o müdafiyyəni təkmilləşdirmək üçün mümkün olanı edir və müdafiyyəçiləri möhkəm dayanmağa həvəsləndirirdi. Avqustun 3-də Yapon komandanlığı ruslara qalanı təslim etməyi təklif etdi. Yaponların bu təklifi rədd edildi. Avqustun 6-da qalaya ümumi hücum başlandı. Yaponların avqust hücumu müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Lakin yaponlar Mancuriyada yeni uğurlar əldə etdilər. Yaponlar bütün qüvvələrini Port-Artura cəmləşdirdilər. Bu isə Port-Arturun süqutuna səbəb oldu. Rus-yapon müharibəsi zamanı Rusiyanın xarici siyasi vəziyyəti olduqca pisləşdi. 1905-ci il mayın 24-də II Nikolayın sədrliyi altında keçirilən xüsusi hərbi müşavirə Yaponiya ilə sülh danışıqlarına başlamağa qərar verdi. Sülh danışıqları Portsmutda aparılırdı. Müqavilə 1905-ci il sentyabrın 5-də Portsmutda imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Çar Rusiyası Koreyada öz mövqeyini itirir və Yaponiyanın iqtisadi, siyasi, hərbi mənafe dairəsi olduğunu qəbul edirdi. Port-Arturun icarəsinə dair öz hüququnu Yaponiyaya verirdi. Rusiya və Yaponiya Mancuriyadan öz qoşunlarını çıxarmağı və Çinə Mancuriyada ticarət və sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaqda mane olmamağı öhdələrinə götürdülər. Yaponiya Saxalinin cənub hissəsini “əbədi və tam hakimiyyəti altına” alırdı. Portsmut sülhü Koreya və Çinə qarşı yapon təcavüzkarlığının inkişafına səbəb oldu. Rus-yapon müharibəsi Rusiyanın ümumiyyətlə dünyada və xüsusilə Uzaq Şərqdə beynəlxalq nüfuzunu əsaslı surətdə sarsıtdı.

40. 1891-1893-cü illər Fransa-Rusiya hərbi ittifaq müqaviləsi.

80-ci illərin axırlarında Fransanın beynəlxalq vəziyyəti son dərəcə mürəkkəbləşmişdi. Bismarkın açıqdan-açığa Fransanı müharibə ilə hədələdiyi 1877-ci ildəki hərbi həyəcandan sonra Fransanın Almaniya ilə münasibətləri çox gərginləşmişdi. Bundan başqa, müstəmləkə məsələləri ətrafında Fransa ilə İngiltərə arasındakı ziddiyyətlər də olduqca kəskinləşmişdi. Fransa 80-ci illərin axırı və 90-cı illərin əvvəllərində çar Rusiyası ilə qarşılıqlı münasibətləri yaxşılaşdırmağa nail olmaq üçün hər cür tədbir görür və Fransanın düşdüyü tam təklənmə vəziyyətindən çıxmasının yeganə çıxış yolunu bunda görürdü. Bununla belə, Rusiya ilə Almaniya arasındakı münasibətlər pisləşməkdə davam edirdi. Fransa 1891-ci ilin yazında Rusiya qarşısında siyasi saziş bağlanması məsələsini qoydu. Lakin Rusiyanın xarici işlər naziri Girs müəyyən cavab verməkdən boyun qaçırırdı. Bu dərhal öz əks təsirini göstərdi. Fransa çar hökumətinə növbəti borc verməkdən imtina etdi. Bütün bunlar tərəflərin sıx yaxınlaşmasına səbəb oldu. 1891-ci il avqustun 27-də Fransa ilə Rusiya arasında saziş bağlandı. Sazişə görə, hər iki tərəf onların birinə qarşı hücum təhlükəsi baş verdikdə birlikdə görülməsi zəruri olan tədbirlər haqqında razılığa gəlməyi öhdələrinə götürdülər. Məsləhət müqaviləsi xarakteri daşıyan bu diplomatik hərəkət Fransanın hakim dairələrini az kifayətləndirdi. Almaniya tərəfdən Fransaya qarşı hücum baş verəcəyi təqdirdə Rusiyanın danışıqsız hərbi yardım göstərməsini təmin etməyə çalışan Fransa təkidlə bu sazişə müəyyən hərbi öhdəçilik əlavə edilməsinə nail olmaq istəyirdi. 1892-ci ilin yazında Fransa və Rusiya baş qərarlarını nümayəndələrinin Peterburqda müşavirəsi oldu. Müşavirə nəticəsində Rusiya ilə Fransa arasında gizli hərbi razılaşma layihəsi işlənib hazırlandı. Layihənin birinci maddəsində deyilirdi: “Almaniya və ya Almaniyanın yardımı ilə İtaliya Fransa üzərinə hücum edərsə, Rusiya Almaniya hücum etmək üçün sərəncamında olan bütün qoşunlardan istifadə edəcəkdir. Almaniya və ya Almaniyanın yardımı ilə Avstriya Rusiya üzərinə hücum edərsə, Fransa Almaniya hücum etmək üçün sərəncamında olan bütün qoşunlardan istifadə edəcəkdir.” Razılaşmanın ikinci maddəsi, Üçlər ittifaqının və ya bu ittifaqda olan dövlətlərdən birinin qüvvələri səfərbərliyə alındığı təqdirdə, Rusiya və Fransanın silahlı qüvvələrinin dərhal səfər-

bərliyə alınmasını müəyyən edirdi. Üçüncü maddə Almaniya qarşı müharibə baş verəcəyi halda çıxarılacaq ordunun miqdarını müəyyən edirdi. 1893-cü ilin dekabrında III Aleksandr hərbi razılaşma layihəsini bəyəndi. Fransa-Rusiya ittifaqı qəti olaraq başa çatdı.

41. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Avropa dövlətlərinin Balkan siyasəti və Balkan böhranı.

XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər böhranlarla səciylənirdi. 1908-ci ildə yeni beynəlxalq böhran yarandı. Yaxın Şərqdə və Balkanlarda çar Rusiyası siyasətinin fəallaşması, Almaniya və Avstriya-Macaristanla münasibətlərin pisləşməsinə səbəb olurdu. Almaniya və Avstriya-Macaristan rus-yapon müharibəsi nəticəsində çarizmin zəifləməsindən istifadə edərək Balkanlarda status kvo-ya riayət etməkdən boyun qaçıraraq, özləri işğalçılıq siyasətinə keçdilər. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avstriya-Macaristan kapitalı Balkanlarda işğalçılıq siyasətinin yeridilməsini, Salonikiyə gedən yolu – Egey dənizinə çıxışı tutmağı tələb etməyə başladı. Avstriya-Macaristan xarici işlər naziri Eren-tal 1908-ci ilin yanvarında açıq surətdə bildirdi ki, Avstriya-Macaristan Türkiyə sultanının razılığı ilə Yeni Bazar bölgəsindən Salonikə dəmir yolu çəkəcəkdir. Bu yol çəkilsəydi, Makedoniya da daxil olmaqla Balkan yarımadasının bütün Qərb yarısında Avstriyanın təsiri möhkəmlənərdi. Belə bir vəziyyətdə Rusiyanın xarici işlər naziri İzvolski Avstriyanın dəmir yolu inşaatı planına qarşı öz layihəsini irəli sürdü. Onun layihəsi Dunaydan Adriatik dənizinə slavyan dəmir yolu çəkmək idi. Bu layihə, Serbiya üçün dənizə yol açaraq, onun iqtisadi və siyasi cəhətdən Avstriya-Macaristandan asılı olmasını təmin etməli idi. Serb hökuməti etnik yaxınlığı əsas götürərək rusiyapərəst xətt yeritməyə başladı. Ölkədə Avstriya-Macaristanın iqtisadi ağalığından qurtarmaq uğrunda hərəkət gücləndi. Avstriya və Serbiya arasında kömrük müharibəsi baş verdi. Rusiya eyni zamanda cənubi slavyan əhalisini Osmanlı dövlətinin əleyhinə qiyama və terrora qaldırdı. Belə şəraitdə Avstriya-Macaristan hökuməti Balkanlarda hərəkəti yatırmaq üçün qəti addımlar atdı. İlk addım kimi Avstriya-Macaristan Osmanlı imperiyasının ərazisi olan Bosniya və Hersoqovinanı 1908-ci ilin oktyabrında özünə birləşdirdiyini elan

etdi. Bu ərazilərin birləşdirilməsi serb hökumətinin narazılığına səbəb oldu. Rus hökuməti Serbiyanı müdafiə etdi. Bosniya və Hersoqovinanın ilhaqı 1878-ci il Berlin kongresinin qərarını pozduğundan İzvolksi bildirdi ki, bu məsələnin qəti şəkildə həll edilməsi Avropa konfransında olmalıdır. İzvolksi bey-nəlxalq konfrans üçün zəmin hazırlamaq və boğazlardakı məcburi qaydaların dəyişdirilməsinə başqa böyük dövlətlərdən razılıq almaq üçün Avropa ölkələrinə dip-lomatik səfərlər etdi. Paris boğazlar məsələsində İzvolskiyə Londona müraciət etməyi məsləhət gördü. İngiltərə hökuməti bildirdi ki, boğazların tam hüquq bəra-bərliyi şərti ilə bütün dövlətlər üçün açılmasına mane olmaz, lakin Rusiya və sahil dövlətləri hərbi gəmilərinin boğazlardan keçməsində onlara müstəsna hüquq verilməsi ilə İngiltərə razılaşa bilməz. Beləliklə, İngiltərə boğazların bitərəfliyi layihəsini irəli sürdü ki, bu da Rusiya üçün qətiyyətlə əlverişli deyildi. Boğazların rus hərbi donanması üçün açılmasına etiraz etməklə kifayətlənməyərək İngiltərə hökuməti Dardanelin girişinə öz gəmilərini göndərdi və Türkiyə hökumətinə Bosforu möhkəmlətməyi məsləhət gördü.

Avstriya-Macaristanın təcavüzkar hərəkəti öz ordusunu səfərbərliyə almış olan Serbiyanı hiddətləndirdi. Almaniyanın təzyiqi altında Türkiyə 1909-cu ilin fevralında 2,5 milyon funt sterlinqə Bosniya və Hersoqovınaya suveren hüquqlarından imtina etdi. Avstriya hökuməti Serbiyadan ilhaqı təsdiq etməyi və öz ordusunu tərxis etməyi tələb etdi. Serbiyanın necə hərəkət edəcəyi Rusiyanın mövqeyindən asılı olduğundan, Erental Almaniya kanslerindən xahiş etdi ki, Rusiya hökumətinə təsir etsin. 1909-cu ilin martında Avstriya-Macaristan səfərbərlik elan edərək qoşunlarını Serbiya ilə sərhədə topladı. Müttəfiqini müdafiə edən Almaniya münaqişəyə qoşuldu. Kansler Bülov 1909-cu il martın 21-də Sankt-Peterburqa ultimatum göndərdi. O, ultimatumda Bosniya və Hersoqovinanın Avstriya-Macaristana birləşdirilməsinin tanınmasını Rusiyadan kəskin şəkildə tələb etdi. Tələb yerinə yetirilmədikdə Almaniya müharibəyə başlayacağı ilə hədələdi. 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsindən sonra özünə gələ bilməyən Rusiya Serbiyaya kömək etməyə hazır deyildi. İngiltərə və Fransa da Rusiyanı müdafiə etmədi. Belə olduqda Rusiya və Serbiya diplomatik-siyasi məğlu-biyyətə

uğradılar. Lakin Serbiya Balkanlarda türklərin və başqa millətlərin yaşadıqları əraziləri işğal etmək, Rusiya isə ona kömək göstərmək, Bosfor və Dardanel boğazlarını işğal etmək istəklərindən əl çəkmədi.

42. Fransa-Almaniya münaqişəsi. II Mərakeş böhranı

Mühüm beynəlxalq hadisələr təkcə Balkanlarda yox, digər regionlarda da baş verirdi. Potsdam görüşündən sonra Rusiya ilə Almaniya arasındakı münasibətlərin bir qədər yaxşılaşması, Almaniya diplomatiyasında Antantanın parçalanmasının mümkün olmasına yeni ümidlər doğurdu. Mərakeş hadisələri ilə əlaqədar olaraq Almaniya 1911-ci ildə Rusiyanı Fransadan ayırmaqla Fransanı təkləməyə cəhd etdi. 1911-ci ilin yazında Mərakeşdə milli-azadlıq hərəkatı başladı. 1911-ci ilin mayında Fransa orduları fransız vətəndaşlarını müdafiə etmək və hökumət əleyhinə olan çıxışları yatırmaq adı altında Mərakeşin paytaxtı Fes şəhərini işğal etdilər. Almaniya imperialistləri fransız qoşunları tərəfindən ərəblərin üsyanının yatırılmasına etiraz etmədilər, lakin onlar müəyyən əvəz almadan Fransanın Mərakeşi tutmasını istəmirdilər. Əslində fransızlar bütün Mərakeşi tutdular. Fransanın hərəkatına mane olmaq iqtidarında olmayan Almaniya bunun əvəzində özü üçün nə isə almaq qərarına gəldi. Almanlar ingilis və fransız dəniz rabitə yollarına təhlükə yaratmaq üçün Mərakeşin Atlantik sahilindəki limanını tu-tub burada Almaniya donanması üçün dəniz bazası yaratmaq qərarına gəldilər. Alman təbəələrini müdafiə etmək bəhanəsi ilə 1911-ci il iyulun 1-də gözlənilmədən Mərakeşin Atlantik okeanı sahillərindəki Aqadir şəhərinin limanına alman hərbi gəmisi «Bəbir» gəldi. Avropanın başının üstünü müharibə təhlükəsi aldı. Aqadirin coğrafi mövqeyi onu strateji cəhətdən əhəmiyyətli edirdi. Aqadiri tutan Almaniya Fransanı güzəştə getməyə məcbur etmək istəyirdi. Almaniya Mərakeşdə torpaq almaq istəklərini həyata keçirə bilməsə də Ekvatorial Afrikada fransız mülklərindən almağa ümid edirdi. Ona görə də alman diplomatiyası əvvəlcə bütün fransız Konqosunu tələb etdi. Almaniyanın belə tələbi Fransa tərəfindən rədd olundu. Mərakeş üstündə Fransa-Almaniya münaqişəsinə İngiltərə də qoşuldu. Burada ciddi mənafeləri olan İngiltərə güzəştə getməyi düşünmürdü. 1911-ci il

iyulun 21-də İngiltərə hökumətinin tapşırığı ilə Lloyd Corc birmənalı şəkildə bildirdi ki, Mərakeş məsələsində İngiltərə Alma-niyaya qarşı hətta müharibədən belə imtina etməyəcəkdir. İngiltərə nazirinin bu sözləri Almaniyanı geri çəkilməyə məcbur etdi. 1911-ci ilin payızında Alma-niya Fransa ilə saziş bağladı. Almaniya Mərakeşin fransız protektoratlığında olduğunu qəbul etdi. Fransa da öz növbəsində Almaniyaya güzəştə getdi. Fransız hökuməti Konqodakı mülklərinin kiçik bir hissəsini Almaniyaya ver-di. Bütün bunlara baxmayaraq, alman diplomatiyası sazişin nəticələrindən razı qalmadı. O, belə «kiçik hədiyyə» ilə kifayətlənmək istəmirdi. Hətta bir sıra alman rəsmi dairələri II Vilhelmi hədsiz güzəştə getməkdə təqsirləndirdilər. Aqadir münaqişəsindən sonra alman diplomatiyası dünyanın yenidən bölüş-dürülməsi uğrunda daha qətiyyətli mübarizəyə başladı.

43. Revel, Rakkoniki və Potsdam sazişləri. Bu sazişlərin beynəl-xalq münasibətlərə təsiri.

1908-ci ilin iyununda rus çarı ilə ingilis kralı VII Eduardın Reveldə görüşü oldu. Bu görüş zamanı xarici işlər naziri İzvolski ilə İngiltərə xarici işlər nazirliyinin nümayəndəsi Qardinq arasındakı söhbətlərdə Yaxın Şərq məsələlərində İngiltərə və Rusiyanın mənafə birliyi ayrıca qeyd edildi və Türkiyə Makedoniyasında islahat keçirilməsi irəli sürüldü. Bu islahat İngiltərə və Rusiyanın birgə nəzarəti altında keçirilməli idi. Dərc edilmiş rəsmi məlumatda qeyd olunurdu ki, iki ölkə arasında bütün beynəlxalq problemlər üzrə tam razılıq əldə edilmişdir.

Rusiyanın Qara dəniz boğazlarının statusuna yenidən baxılması cəhdlərindən bir nəticə hasil olmadı. Bundan sonra Rusiya İtaliya ilə Balkanlarda status kvonu saxlamaq və mövcud vəziyyətin hər hansı şəkildə pozulmasına qarşı hərəkətlər haqqında saziş bağlamaqla bu məğlubiyyətin əvəzini çıxmağa cəhd etdi. Rusiya ilə İtaliya arasında 1909-cu il oktyabrın 24-də imzalanan gizli Rakkoniki razılaşması ilə İtaliya Rusiyanın Qara dəniz boğazlarındakı mənafeyini, Rusiya öz növbəsində İtaliyanın Trablisdəki mənafeyini tanıyırdı. Avropanın Şərfinə dair üçüncü tərəflə yalnız bir-birlərinin razılığı ilə yeni sazişlərin bağlanması kimi məsələlər daxil idi. İtaliyanın Avstriya ilə bağladığı razılaşma ilə bu dövlətin də

razılığı əldə edilmiş oldu. Trablisdə əldə edəcəyi bir strateji məntəqə ilə İtaliya Afrikanın içərilərinə doğru irəliləmək imkanı qazanırdı. Almaniya 1910-cu ildə Antantanı parçalamağa cəhd göstərdi. Almaniya buna əsaslanırdı ki, İngiltərə ilə Rusiya arasında bağlanmış 1907-ci il sazişi Orta Şərqdə onların rəqabətini aradan qaldırmamışdır. İngiltərə ilə çar Rusiyasının İran inqilabına qarşı əlaqələndirilmiş əməliyyatı onların arasındakı imperialist ziddiyyətlərini heç də istisna etmirdi. İngiltərə bitərəf zonada iqtisadi ağalığ etməyə və hətta Rusiyanın nüfuz dairəsinə də daxil olmağa cəhd edirdi. Almaniya Rusiya ilə təkliddə saziş bağlamaq vasitəsi ilə İran məsələləri zəminində Rusiya və İngiltərə arasındakı etimadsızlığı gücləndirmək fikrində idi. 1910-cu ilin noyabrında Potsdamda II Nikolayla II Vilhelmin görüşü oldu. Almaniya hökuməti ümumi siyasi saziş bağlamağı təklif etdi. Bu sazişə görə, Rusiya İngiltərənin Almaniyaya zidd siyasətinə kömək etməməyi öhdəsinə götürürdü, bunun müqabilində isə Almaniya Balkanlarda Avstriya-Macaristanın təcavüzkar planlarına yardım göstərməməyi vəd edirdi. Potsdam görüşü Parisdə və Londonda həyəcana səbəb oldu. Burada ehtiyat edirdilər ki, saziş nəticəsində Rusiyanın xarici siyasətdəki meyli dəyişə bilər və o, Üçlər ittifaqı cəbhəsinə keçə bilər.

Uzun danışıqlardan sonra Rusiya hökuməti, Almaniyaya düşmən olan ittifaqlarda Rusiyanın iştirak etməməsinə dair maddənin müqavilə mətninə daxil edilməsindən imtina edib, İran və Bağdad dəmir yolu haqqında saziş bağlamaqla kifayətlənməyi təklif etdi. 1911-ci il avqustun 19-da Potsdam sazişi razılaşdırılmış şərtlərlə imzalandı. Beləliklə, Almaniya diplomatiyası Rusiyanı müttəfiqlərdən ayırmaqdan ibarət olan öz başlıca məqsədinə nail ola bilmədi.

44. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində böyük dövlətlərin Uzaq Şərq siyasəti.

Avropa ixtilaflarının artması ilə yanaşı, Uzaq Şərqdə də böyük dövlətlər arasında ziddiyyətlər güclənməkdə idi. Dünyanın bu hissəsində Yaponiya və ABŞ xüsusilə təcavüzkar siyasət yeridirdilər. ABŞ 1909-cu ildə Mancuriya dəmir-yollarının beynəlxalq şirkətin idarəsinə verilməsi planını irəli sürdü. Həmin şirkət-

də başlıca rolu Amerika kapitalistləri oynamalı idilər. Rusiya və Yaponiya bu təklifi rədd etdilər. ABŞ-ın Mancuriyaya soxulması təhlükəsi qarşısında Rusiya və Yaponiya 1910-cu il iyulun 4-də yeni saziş bağladılar. Razılığa gələn tərəflərin hər birinin öz nüfuz dairəsində “xüsusi mənafeyini” qorumaq üçün bütün lazımi tədbirləri görmək hüququ təsdiq edilirdi, həm də təhlükə baş verdikdə hər iki dövlət qarşılıqlı surətdə öz mənafeələrini müdafiə etmək tədbirləri haqqında məsləhətləşməli idi. Beləliklə, yeni sazişdə artıq iqtisadi mənafe kimi başa düşülən nüfuz dairələrindən deyil, xüsusi mənafe dairələrindən söhbət gedirdi ki, bu məfhumu iqtisadi mənafedən başqa, siyasi və hərbi mənafe də daxil idi.

Mancur dəmiryollarının “beynəlmilləşdirilməsi” layihəsi müvəffəqiyyətsizliyə uğradıqdan sonra ABŞ Rusiyanı və Yaponiyayı Mancuriyadan sıxışdırıb çıxarmağa çalışdı. Bunun üçün də Mancuriyanı 1910-cu ildə yaradılmış beynəlxalq bank konsorsiumu vasitəsi ilə əsarət altına almağa çalışdı. Ona amerikan, ingilis, alman və fransız bankları daxil idi. Amerika kapitalının rəhbər mövqe tutduğu həmin konsorsium Mancuriyada maliyyə işlərini yenidən təşkil etmək və sənayeni inkişaf etdirmək üçün 1911-ci ilin aprelində Çin hökumətinə 50 milyon dollarlıq əsarətli borc verdi. Borc haqqındakı sazişdə Çin öhdəsinə götürmüşdü ki, Mancuriyanın sənaye inkişafı üçün bundan sonra da hər cür borc üçün birinci növbədə həmin konsorsiuma müraciət etsin. Bu, Çinin Yaponiya və Rusiyanın xüsusi mənafeyi olan hissəsində beynəlxalq bank konsorsiumu üçün iqtisadi imtiyaz yaradırdı.

Yaponiya və Rusiya hökumətləri onların iştirakı olmadan bank konsorsiumu təşkilinə və xüsusilə, bankın Mancuriyada öz fəaliyyətini genişlətməsinə qarşı etiraz etdilər. Bununla bərabər, Rusiya hökuməti bildirdi ki, Rusiyanın mənafe dairəsində hər hansı bir müəssisəyə maliyyə vəsaiti buraxılması haqqında söhbət getdikdə, hər dəfə konsorsium bizim qadağalarımıza rast gələcəkdir. Qəti müqavimətə rast gələn ABŞ və İngiltərə konsorsiumda Rusiyanın və Yaponiyanın iştirakına razı olmağa və onun fəaliyyətini Mancuriyaya da aid etməkdən əl çəkməyə məcbur oldular. Konsorsium yenidən qurulduqdan sonra ABŞ-ın konsorsiuma olan marağı itdi və Çində azad bir surətdə əl-qol açmaq üçün Amerika bankları bir az sonra konsorsiumun tərkibindən çıxdılar.

1911-ci ildə Çində burjua-demokratik inqilabı başlandı. Bütün ölkələrin imperialistləri inqilabdan istifadə edib, Çini yenidən qarət etmək istəyirdilər. Yaponiya Mancuriyanın yapon və rus qoşunları tərəfindən işğal olunmasını təklif edirdi. Lakin çar hökuməti təcavüzkarlığa cürət etmədi. Həm də Rusiya diplomatiyasının diqqəti tamamilə Balkanlara cəlb olunmuşdu. Çünki, bu vaxt İtaliya-Türkiyə müharibəsi ilə əlaqədar olaraq Balkan dövlətlərinin Türkiyəyə qarşı müharibə hazırlığı güclənmişdi. Rusiya bir də ona görə Çində yapon təcavüzünə kömək etmək fikrində deyildi ki, Çinin bəzi rayonlarının yapon qoşunları tərəfindən işğal edilməsi, Uzaq Şərqdə Rusiya torpaqları üçün də təhlükə yarada bilərdi.

45. Birinci dünya müharibəsinin başlanması və böyük dövlətlərin məq-sədləri.

Dünya kapitalizminin yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması qabaqcıl kapitalist ölkələri arasında ziddiyyətləri daha da gücləndirdi. Bu, dünya müharibəsinin başlanması üçün maddi-siyasi zəmin yaratdı. Yeni texniki tərəqqi əsasında istehsalın, xüsusilə sənaye istehsalının sürətlə artması da müharibənin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdı. Müharibənin başlanmasının əsas səbəbkarı XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindən etibarən öz iqtisadiyyatını çox sürətlə inkişaf etdirən Almaniya olmuşdu. O, artıq sənaye istehsalında İngiltərə və Fransanı geridə buraxmış, yeni bazarlar əldə etmək üçün çox fəallaşmışdı. Məhz buna görə də Almaniya ilə İngiltərə, Fransa və Rusiya arasında ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. Bu dövlətlər arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi 1914-cü il avqustun 1-də birinci dünya müharibəsinin başlanmasına gətirib çıxardı. Avstriya-Macaristan imperatorluğunun vəliəhdi Frans Ferdinand 28 iyun 1914-cü ildə Sarayevoda bir Serb milliyyətçisi olan Qavrilo Prinsip tərəfindən öldürüldü. Avstriya hökumətinin reaksiyası çox sərt oldu. Lakin Rusiyanı tək başına qarşısına almağa çəkinən Avstriya, əvvəlcə Almaniya ilə məsləhətləşdi. Almaniyanın verdiyi üstü bağli dəstəyin ardından, Avstriya Serbiyaya 48 saat müddətinə və müstəqil bir dövlətin qəbul edə bilməyəcəyi ağır bir nota verdi. Serbiya bu notaya Rusiyanın dəstəyi ilə rədd cavabı verdi. Buna qarşılıq Avstriya 28 iyul 1914-cü ildə Serbiyaya müharibə elan etdi.

Avstriyanın bu addımına cavab olaraq Rusiya 31 iyulda ümumi səfərbərlik elan etdi. Daha əvvəldən Rusiyanın bu səfərbərliyini döyüş elanı qəbul edəcəyini düşünən Almaniya 1 avqustda Rusiyaya, 3 avqustda da Fransaya müharibə elan etdi. Şliffen planına uyğun olaraq alman orduları Belçikanın bitərəfliyini pozaraq onun ərazisindən keçib Fransaya girdilər. Avqustun 4-də İngiltərənin xarici işlər naziri E. Qrey Almaniya ultimatı verərək Belçikanın bitərəfliyinə hörmət göstərilməsini tələb etdi. Cavabı almayan İngiltərə avqustun 4-dən 5-nə keçən gecə Almaniya qarşı müharibəyə girdi.

Almaniya : Almaniya ilk növbədə çalışırdı ki, İngiltərəni zəiflətsin. İngiltərə müstəmləkə sistemində Almaniyanın əsas rəqibi idi. Almaniya yeni müstəmləkələr əldə etmək və dənizlərə hakim olmaq məsələlərində İngiltərə ilə rəqabətə girmişdir. Həm-çinin Almaniya Fransanı parçalamaq niyyətində idi. Bununla Almaniya Fransanın əsas metallurjiya bazalarını ələ keçirmək istəyirdi. Rusiya ilə bağlı Almaniyanın planı isə başqa idi. Almaniya Rusiyanı zəiflətmək və Ukrayna ilə Pribaltikanı işğal etmək istəyirdi. Rusiyanın Baltik dənizi ilə əlaqəsini kəsmək də alman planına daxil idi.

İngiltərə Almaniyanın siyasi və iqtisadi baxımdan güclənməsindən narahat olmuşdu. İngiltərə Avropada, dənizlərdə və müstəmləkələrdə rəqibi olan Almaniyanı sıradan çıxarmaq məqsədi güdüdü. Almaniya İngiltərə üçün bütün Avropadakı rəqiblərinin hamısından bir yerdə ən güclüsü idi. İngiltərə Mesopotamiyanı və zəngin neft yataqları olan Ərəbistan yarımadasını da işğal etmək istəyirdi.

Fransa da özlüyündə Almaniyanın güclənməsinə narahat olmuşdu. Qonşuluğunda güclü dövlətin olmasını istəməyən Fransa hər vəchlə Almaniyanı zəiflətmək istəyirdi. Üstəlik Fransanın müharibəyə qoşulmaqda məqsədi Elzas və Lotaringiyanı geri qaytarmaq, Saar kömür hövzəsini işğal etmək idi. Fransa Suriyanı, Fələstini və digər ərəb ərazilərini işğal etmək istəyirdi.

Rusiya bu müharibəyə başlamamışdan qabaq qarşısına 3 əsas məqsəd qoymuşdu. I. Balkanlarda slavyanları birləşdirmək, Slavyan imperiyası yaratmaq və bu imperiyanı Osmanlıya qarşı təhrik etmək.

II. Rusiyanın “xəstə adam” adlandırdığı Osmanlının süqutundan sonra boğazlar da daxil olmaqla Anadolunu işğal etmək.

III. Bu müharibədə qalib gələrək inqilabçıları xalqın gözündən salmaq.

İtaliya yeni müstəmləkələr ələ keçirərək, köhnə Roma İmperatorluğu kimi Aralıq dənizinə hakim olmaq məqsədi güdürdü.

Avstriya -Macarıstan onun üçün ən böyük təhlükə olan Rusiya və onun dəstəklədiyi Serbiyaya qarşı Balkanlarda mübarizə edirdi. Bundan başqa Avstriya-Macarıstan Serbiya və Çernoqoriyanı işğal etmək, Balkanlarda öz mövqelərini qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək, Rusiyadan Podolya və Volnını qoparmaqla öz məqsədinə çatmaq istəyirdi. Bu müharibədə Yaponiyanın və 1917-ci ilin aprelindən müharibəyə qoşulan ABŞ-ın özünəməxsus məqsəd və niyyətləri var idi ki, onlar da onu həyata keçirməyə çalışırdılar.

46. Rumıniya və Bolqarıstanın birinci dünya müharibəsinə cəlb olunması uğrunda hərbi qruplaşmaların mübarizəsi.

Müharibənin əvvəlindən Avropa dövlətləri bitərəf olan İtaliya, Rumıniya, Bolqarıstan və Yunanıstanı öz tərəflərinə çəkmək uğrunda gərgin mübarizəyə başladılar. Hər iki koalisiya üçün bu dörd dövlət böyük hərbi-strateji əhəmiyyət daşıyırdı. İtaliyanın böyük quru, dəniz qüvvələri və insan ehtiyatları var idi. Digər üç dövlət isə həm coğrafi vəziyyətinə, həm də güclü ordusuna görə hər iki blok dövlətlərinə lazım idi. **Bolqarıstanın** müharibəyə cəlb edilməsi hər iki koalisiya dövlətlərinin diplomatik-siyasi mübarizəsində xüsusi yer tuturdu. Lakin Bolqarıstan uğrunda mübarizə bərabər şəraitdə aparılmırdı. Çar Ferdinand başda olmaqla bolqar hökuməti müharibənin əvvəlindən Rusiya və Serbiyaya qarşı müharibə aparmaq haqqında Almaniya və Avstriya-Macarıstanla razılaşdı. Bolqar hökuməti ərasindən həm Almaniya blokunun, həm də Antanta dövlətlərinin silah və sursatını buraxırdı. Almaniya və onun müttəfiqlərinə kömək edən bolqar hökuməti eyni zamanda Antanta dövlətləri ilə də danışıqlar aparırdı. Bolqarıstanla danışıqlar Antanta diplomatiyası üçün ağır şəraitdə keçirdi. Antanta ölkələri Bolqarıstanın ehtiyaclarını müttəfiqləri olan Serbiyanın və potensial müttəfiqləri

olan Rumıniya və Yunanıstanın əra-ziləri hesabına ödəyə bilərdilər. Bu isə Antanta ölkələrinə çox ağır başa gələrdi. Antantadan fərqli olaraq Almaniya bloku dövlətləri Bolqarıstanın tələblərini düşmənləri olan Serbiyanın hesabına yerinə yetirə bilərdilər. Ona görə də Almaniya və Avstriya-Macarıstan diplomatiyası bolqar hökumətinə çoxlu vədlər verdilər. Rus diplomatiyası Bolqarıstanla apardığı danışıqlarda müharibə nəti-cəsində Serbiyanın Avstriya-Macarıstan hesabına geniş ərazilər alacağını, buna görə də Makedoniyayı Bolqarıstana güzəştə gedəcəyini bildirdi. Lakin Serbiya Makedoniyayı Bolqarıstana güzəştə getməkdən qəti şəkildə imtina etdi. Beləliklə, Bolqarıstanın Antanta dövlətləri ilə danışıqları 1915-ci ilin yayına yaxın kəsildi. Sentyabrın 6-da isə Avstriya-Macarıstan, Bolqarıstan və Almaniya müttəfiqlik haqqında müqavilə bağladılar. Beləliklə, Osmanlı dövlə-tinin də iştirak etdiyi Dördlər ittifaqı yarandı, oktyabrın 14-də bolqar ordusu hərbi əməliyyatlara başladı.

Rumıniyanın müharibəyə qoşulması uğrunda səylər hər iki koalisiya dövlətlərinin diplomatik-siyasi mübarizəsində mühüm yer tuturdu. 1914-cü il oktyabrın 1-də Rumıniya ilə Rusiya gizli saziş imzaladılar. Sazişə görə Rusiya Rumıniyanın ərazi toxunulmazlığına təminat verdi və Avstriya-Macarıstanın rumınlar yaşayan ərazisini özünə birləşdirmək hüququnu qəbul etdi. İngils və fransız diplomatiyayı Rumıniyanın müharibəyə cəlb edilməsini qətiyyətlə tələb edirdi. 1916-cı il avqustun 17-də Rumıniya Antanta dövlətləri ilə müqavilə imzaladı. Müqaviləyə görə Rumıniyanın Transilvaniyanı, Bukovinanı və Ba-natı özünə birləşdirmək hüququ qəbul edildi. Nəticədə Rumıniya avqustun 27-də Avstriya-Macarıstana qarşı müharibəyə girdi.

47. Birinci dünya müharibəsində Şərqi və Qərbi cəbhəsində hərbi əməliyyatlar.

Alman hərbi hissələri Belçikanı işğal edib Fransa ərazisinə daxil oldular. Bir aydan sonra onlar Paris ətrafına çatdılar. Fransızların cavab hücumları uğursuzluğa düşər oldu. 1914-cü il avqustun 17-də rus qoşunlarının Şərqi Prussiyaya hücumları

Almaniyanın qərb cəbhəsindəki irəliləyişinə mane oldu. O, qoşunlarının müəyyən hissəsini Şərqi Prussiyaya atmalı oldu. Sayca üstünlük təşkil etmələrinə baxmayaraq rus hərbi hissələri Şərqi Prussiyada ağır məğlubiyyətə uğradılar. Şərqi Prussiyadakı məğlubiyyətinə baxmayaraq rus orduları avqustun axırlarında Cənub-Qərb cəbhəsində Qalisiya strateji əməliyyatına başladılar. İki qat üstünlüklərindən istifadə edən rus qoşunları burada Avstriya-Macaristan orduları üzərində qələbə qazandılar. 1914-cü ilin payızında Şərqi Prussiyada döyüşlər dəyişkən uğurlar şəraitində baş verirdi. Artıq dekabrda bu cəbhədə vəziyyət sabitləşdi. Hərbi əməliyyatlar uzun sürən mövqe saxlamaq xarakteri aldı. Şərqi Prussiyadakı belə vəziyyət alman komandanlığına Qərb cəbhəsində fəallığı artırmağa imkan verdi. Alman qoşunları Fransa paytaxtı istiqamətində hücumla başladılar. Ən böyük və həlledici döyüşlərdən biri Marna çayı ətrafında baş verdi. Bu döyüşdə hər iki tərəfdən itkilərin sayı xeyli çox idi. Sentyabrın 9-da Antanta qoşunları almanları geri oturtmağa nail oldular. Marna məğlubiyyətindən sonra alman ordusu Belçika ərazilərinə çəkildilər. Beləliklə 1914-cü ilin axırı üçün Qərb cəbhəsində də mövqe döyüşləri vəziyyəti yarandı. Hər iki tərəf mövqeləri saxlamaq uğrunda döyüşlər aparmağa başladılar. Beləliklə 1914-cü il döyüş kompaniyası ümumən Antantanın üstünlüyü ilə başa çatdı. Alman komandanlığının ilk strateji planları pozuldu və hərbi əməliyyatlar uzanmağa başladı. 1915-ci ilin əvvəlində almanlar Şərqi Prussiyada hücumla keçdi. Rus ordusunun müqaviməti qırıldı. Rusiya bütün cəbhələrdə müdafiə mövqeyinə üstünlük verdi. Əvvəllər zəbt edilmiş Qalisiya, habelə Polşa və Litva almanların əlinə keçdi. Beləliklə 1915-ci il hərbi kompaniyası nəinki cəbhələrdə vəziyyəti sabit saxladı, hətta Almaniya koalisiyasının strateji təşəbbüsü ələ alması ilə nəticələndi. 1916-cı ildə Almaniya və onun müttəfiqləri qazanılmış strateji təşəbbüsü əldə saxlamağa və Qərb cəbhəsində sarsıdıcı zərbələr endirməyə cəhd göstərdilər. 1916-cı il fevralın 21-də Verdun qalası ətrafında döyüş başladı. Bir neçə ay davam edən bu döyüşlərdə 50 alman və 65 fransız diviziyası iştirak edirdi. Bu döyüşlərdə tanklardan (ilk dəfə), yüngül pulemyotlardan istifadə edilmiş, kimyəvi silahlar geniş tətbiq olunmuşdu. Qoşunların şəxsi heyətinin itkisi 70%-ə çatmışdı. Alman qoşunları 5-6 km irəliləyə bilmişdilər. Bu döyüş əslində

mənasız qan tökmə simvolu olmuşdu. Verden döyüşlərinin gərgin vaxtında Antanta Qərb cəbhəsində Somma çayı rayonunda geniş cavab hücumuna başladı. Somma döyüşü 1916-cı ilin noyabrına kimi davam etdirildi. Verden və Somma döyüşləri müharibədə ən çox kütləvi qırğın döyüşləri olmuşdu.

1916-cı ilin yayında Rusiya cəbhəsində fəallaşma baş verdi. Rus komandanlığı almanların Verden döyüşlərindən diqqətini yayındırmaq məqsədilə Baltikdən Rumıniyaya qədər cəbhədə hücumla keçmək planı hazırladı. General A. Brusilovun komandanlıq etdiyi Cənub-Qərb cəbhəsinin qoşunları düşmən cəbhəsini yararaq 70-75 km irəlilədilər. Avstriya-Macaristan ordusuna ciddi zərbə vuruldu. Bu, əməli olaraq italyan ordularını darmadağın olmaqdan xilas etdi və Rumıniyanı Antanta tərəfdən müharibəyə girməyə məcbur etdi. 1915-1916-cı illərdəki hərbi kompaniyaların başlıca yekunu dördlüyün zəifləməyə başlaması və Antantanın xeyrinə dönüşün yaranmasından ibarət idi. Belə bir şəraitdə müharibənin 1917-ci il döyüş kompaniyası başladı. O, Antantanın üstünlüyü şəraitində gedirdi. 1917-ci ilin aprelində ABŞ-ın Antanta tərəfdən müharibəyə girməsi bu üstünlüyü daha da artırdı.

48. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla münasibətləri.

Azərbaycan xarici siyasətinin qarşısında duran ciddi məsələlərdən biri qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı mehriban münasibətlər yaratmaq, müəyyən məsələlərə münasibətdə Qafqaz həmrəyliyinə nail olmaq idi. Azərbaycan parlamentinin Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistana göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: «Qafqaz elə bir vəziyyət qarşısındadır ki, bu ərazi üzərində qurulmuş olan cümhuriyyətlər müqabil dostluq və həmrəylik yapmadan yaşaya bilməzlər». Cənubi Qafqazın üç yeni respublikası- Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sülh və sabitliyin yaradılması çox çətin oldu. Müstəqilliyin ilk günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcud vəziyyəti dəyişmək cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacinski iyunun 14-də Gürcüstan hökumətinin 1918-ci il 5 iyun tarixli

qərarına etiraz edərək Gürcüstan hökumətinin Xarici İşlər İdarəsinin başçısına yazırdı: «Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının başdan-başa müsəlmanlardan ibarət olan hissələrinin əhalisi öz nümayəndələri vasitəsi ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti tərkibində olmaq arzularını ifadə etdiklərini nəzərə alaraq, mənim höku-mətim gürcü hökumətinin yuxarıda qeyd olunan sərəncamına qarşı qəti etiraz edir və ölkələrimiz arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin sax-lanması naminə Borçalı qəzasının hüdudlarından qoşun hissələrini çıxar-maq, Azərbaycan ərazisinin yuxarıda qeyd edilən hissələrinin tutulması haqqında sərəncamı ləğv etmək üçün təcili tədbirlər görməyi təkidlə xahiş edir». Azərbaycan hökumətinin ciddi səyi ilə Qarayazıdakı status-kvo saxlandı, Azərbaycan ordu hissəsinin burada qalması şərti ilə beynəlxalq komissiya yaradılması barədə razılıq əldə edildi. Az sonra isə məsələnin müzakirəsi 1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə işə başlayan Qafqaz Konf-ransının gündəliyinə daxil edildi. Lakin 1919-cu ilin iyununda Şimaldan yaxınlaşan təhlükə ilə bağlı olaraq, Qafqaz Konfransı öz işini dayandırdı. Denikin ordusunun Dağıstan üzərinə hücumu və Cənuba doğru irəliləməsi Azərbaycan və Gürcüstan əməkdaşlığını zərurətə çevirdi. Yaranmış vəziy-yətdə Ümumqafqaz həmrəyliyinin yaradılmasında Azərbaycan diplomatiyası Gürcüstanla əlaqələrin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1919-cü il iyunun 16-da iki dövlət arasında 3 il müddətinə hərbi-müdafiə paktının imzalanması Azərbaycan Cümhuriyyətinin dəyərli diplomatik addımı hesab edilməlidir. Bu pakta görə, Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqavilə-ni bağlayan tərəflər öz öhdələrinə bir-birinə hərbi yardım göstərmək borcu-nu götürmüşdülər. Eyni zamanda, müqavilənin 10-cu bəndində göstərilirdi ki, «bu müqavilə barədə rəsmi məlumat verildikdən sonra Ermənistan iki həftə ərzində bu müqaviləyə qoşula bilər». Həmin müqavilə iyun ayının 27-də hər iki ölkənin parlamentlərində təqdim edildi.16 iyun hərbi-müdafiə pak-tına uyğun olaraq tərəflər hərbi-texniki saziş imzaladılar və birgə Hərbi Şura yaratdılar. İngilis komandanlığının Azərbaycan-Gürcüstan müdafiə paktına münasibəti əvvəlcə mənfi idi, lakin sonralar dəyişdi. Britaniyanın Şərqi Av-ropa və Qafqazda olan

qüvvələrinin baş komandanı C.Miln Denikinin Cənuba doğru hərəkəti ilə razı olmadığı barədə baş nazir N.Yusifbəyliyə radioteleqram göndərirdi. Müstəqilliyin ilk günlərindən Gürcüstan Respub-likası ilə qurulan diplomatik əlaqələr çox çətin və ziddiyyətli yol keçsə də, 1920-ci ilin əvvəllərində normal məcraya düşdü. Hər iki respublikanın müstəqilliyi Versal Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanındı.

49. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası ilə münasibətləri. Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutu.

Lakin hadisələrin sonrakı gedişi nəzərdə tutulan tədbirləri həyata keçirməyə imkan vermədi. Sovet Rusiyası tərəfindən təhlükə getdikcə artırdı. Buna görə də 1920-ci il yanvarın 2-də RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarı Q. V. Çiçerinin aqvardiyaçı Denikin ordusuna qarşı hərbi ittifaq bağlamaq təklifi ilə xarici işlər naziri F. Xoyskiyə göndərdiyi nota Azərbaycanı Rusi-yanın daxili münaqişələrinə cəlb etmək və bununla da gələcəkdə Azərbay-canı işğal etmək üçün nəzərdə tutulan siyasi manevrdən başqa bir şey deyildi. Çiçerin notasının əsas məqsədini başa düşən Azərbaycan xarici işlər naziri F. Xoyski onun təklifini rədd etdi. Bolşevik təhlükəsinin real oldu-ğunu nəzərə alan F. Xoyski hökumətdən respublikada fəvqəladə vəziyyət tətbiq etməyi, parlamentin buraxılmasını, yaxın vaxt ərzində Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilməsini tələb etdi. Sovet Rusiyasına münasibət mə-sələsi Azərbaycanın siyasi partiyaları arasında əsas ziddiyyət nöqtəsinə çevrildi. Sosialistlər və ittihadçılar Çiçerinin notasına müsbət cavab vermək tərəfdarı idilər. Hökumətin siyasətinə qarşı onun bəzi üzvləri də müxalifətçi mövqe tutdular. Əsas mübahisə Sovet Rusiyasına loyall münasibətin tərəf-darı daxili işlər naziri M. H. Hacınski ilə Rusiya təzyiqinə qarşı radikal tədbirlər görülməsinin tərəfdarı olan xarici işlər naziri F. Xoyski arasında baş verdi. Radikallar qalib gəldilər və 1920-ci il fevralın 18-də M. H. Hacınski daxili işlər naziri vəzifəsindən getdi, lakin ticarət, sənaye və ərzaq naziri vəzifəsini tutdu. Martın ortalarında müsavətçilər və bitərəflər fraksiyasının birgə iclasında bu məsələ tam kəskinliyi ilə qoyuldu. M. H. Hacınski öz baxışlarını şərh etdi. F.X. Xoyski başda olmaqla digər qrup M. H. Hacın-skinin məruzəsini mənfi qarşıladı.

F. Xoyski qeyd edirdi ki, “heç bir rus par-tiyası, heç bir Rusiya hökuməti heç vaxt Zaqafqaziya respublikasının müs-təqilliyini tanımayacaq və yalnız Qafqaz xalqlarının güclü ordusu və əldə silah müstəqilliyini qorumaq əzmi olduğu zaman Qırmızı Moskva bizimlə hesablaşacaq və bizim sərhədlərimizi keçməyəcəkdir”. Buna görə də sərt xəttin tərəfdarları respublikanı müdafiə etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə və ölkəni kommunist ünsürlərindən və onlara rəğbət bəsləyənlərdən təmizləməyə çağırırdı. Bu tədbirləri həyata keçirmək üçün onlar hökumətə fəvqəladə səlahiyyətlər verməyi və vaxt itirmədən qonşu respub-likaları Qafqazın birgə müdafiəsinə çağırmağı təklif etdilər. Lakin sərt kurs tərəfdarlarının təklifləri qəbul edilmədi. Azərbaycan hökumətində daxili mübarizənin davam etdiyi bütün dövr ərzində Sovet Rusiyası tərəfindən təzyiq hiss olunurdu. Xarici işlər naziri F. Xoyskinin Rusiya ilə hərbi itti-faqdan imtina etməsinə cavab olaraq 1920-ci il yanvarın 23-də Çiçerin ikinci notanı göndərdi və Azərbaycanı Rusiyadakı hərbi münaqişəyə cəlb etmək üçün yenidən təşəbbüs göstərdi. 1920-ci il martın 17-də V. İ. Leninin Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilabi Şurası adından göndərdiyi teleqram sovet hökuməti-nin Azərbaycana münasibətindəki gizli niyyətlərdən xəbər verir: “Bizim üçün Bakını ələ keçirmək son dərəcə vacibdir. Bütün söyləri bu istiqamətə yönəldin, həm də bəyanatlar sırf diplomatik olmalıdır, möhkəm yerli sovet hakimiyyətinin hazırlanmasında maksimum yəqinlik əldə edilməlidir”. F. X. Xoyski Q. V. Çiçerinin yeni notasını cavabsız qoymadı və 1920-ci il martın 7-də Azərbaycan xarici işlər nazirinin daha qətiyyətli şəkildə tərtib olunmuş üçüncü notasını göndərdi. F. Xoyski qeyd edirdi ki, mehriban qonşuluq mü-nasibətlərinin yaradılması yalnız hər iki tərəfin suverenliyi əsasında həyata keçirilə bilər və məhz bu cəhətdən Azərbaycan hələ Sovet Rusiyası tərəfindən heç bir həmrəylik görməmişdir. Azərbaycan tərəfinin bütün diplo-matik cəhdlərinə baxmayaraq aprelin 27-də hökumətə ultimatum veril-di. 1920-ci il aprelin 27-də axşam saat 11 radələrində parlament hakimi-yətinin Azərbaycan İnqilab Komitəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Parlament sədrinin müavini M.Y.Cəfərov və İşlər İdarəsinin direktoru M.Və-kilov tərəfindən imzalanmış

sənəddə hakimiyyətin verilməsi şərtləri göstərirdi: «Nəzərinizə çatdırırıq ki, biz aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyəti təhvil veririk:

1. Sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılır;
2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;
3. Hər cür xarici təzyiqlərdən asılı olmayaraq Azərbaycanın qəti idarə formasını Azərbaycan Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Soveti simasında Azərbaycanın ali qanunvericilik orqanı müəyyən edəcəkdir;
4. Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerlərində qalır və yalnız məsul vəzifə tutan şəxslər dəyişdirilir;
5. Yeni təşkil olunan müvəqqəti kommunist hökuməti parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;
6. Hökumət Qızıl Ordunun döyüşlə Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəcəkdir;
7. Yeni hökumət kimin tərəfindən təşkil edilməsindən asılı olmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlərlə və bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqdır».

Qərarın yekun hissəsində göstərilirdi: «Azərbaycan parlamenti özünün fəvqəladə iclasında səs çoxluğu ilə bu şərtləri qəbul etmişdir və onu Sizin nəzərinizə çatdırdıq».

50. Versal-Vaşinqton sistemi və onun mahiyyəti.

1919-cu il iyunun 28-də Parisin Versal sarayında Almaniya ilə Birinci dünya müharibəsinə yekun vuran sülh müqaviləsi imzalandı. Almaniya Elzas-Lotaringiyanı Fransaya qaytarırdı, Reynin sol sahilində hərbsizləşdirilmiş zona yaradılırdı. Reynin sağ sahilindəki ərazi müttəfiq qoşunları tərəfindən işğal olunurdu. Saar hövzəsinin kömür mədənləri Fransanın mülkiyyətinə verilirdi, Saar vilayətini isə 15 il ərzində Millətlər Cəmiyyəti idarə etməli idi. Almaniya Polşanın müstəqilliyini

tanıyır və yuxarı Sileziyadakı torpaqların bir hissəsini ona verirdi. Sərhədlərin bu dəyişməsi nəticəsində Almaniya ərazisinin səkkizdə bir, əhalisinin bir hissəsini itirirdi. Müqavilə ilə Almaniya hərbi məhdudiyyətlər də tətbiq edilirdi. Versal sülhü Almaniya qisasçı ideyaların artması üçün zəmin yaratdı. Versalda Birinci dünya müharibəsinə yekun vurulduqdan sonra Antanta ölkələri Almaniyanın müttəfiqləri ilə sülh müqavilələrinin bağlanması ilə məşğul oldular.

Almaniyanın müttəfiqi olan Avstriya-Macaristan imperiyası müharibə nəticəsində parçalandı. Onun əvəzinə Avstriya və Macarıstan yarandı. Çexoslovakiya da ayrıldı. Bu imperiyanın ərazisində Serb-Xorvat-Sloveniya dövləti də yarandı. Avstriya ilə Sen-Jermen sülh müqaviləsi 1919-cu il sentyabrın 10-da imzalandı. Müqaviləyə görə Moraviya, Slovakiya Çexiyaya, Bukovina, Transilvaniya və Banatanın şərq hissəsi Rumıniyaya verildi. Müqavilə Avstriyaya Almaniya ilə, yaxud hər hansı bir dövlətlə birləşməyi qadağan edirdi. Ona 30 minlik qoşun saxlamaq hüququ verildi. 1922-ci ildə Avstriyadan təzminat alınması 20 il müddətinə təxirə salındı.

1919-cu il noyabrın 27-də Bolqarıstanla Heyi müqaviləsi imzalandı. Müqavilə ilə Bolqarıstan Qərbi Frakiyanı Yunanıstana verməklə Egey dənizinə çıxmaqdan məhrum edildi. Cənubi Dobruca Rumıniyaya, bolqar torpaqlarının bir hissəsi isə Yuqoslaviyaya verildi. Ölkə Egey dənizinə çıxışını itirdi. O, 20 min nəfərlik qoşun saxlaya bilərdi. Ona hərbi donanma və hərbi aviasiya yaratmaq qadağan edildi. Bolqarıstan 37 il ərzində 2,25 milyard frank təzminat verməli idi.

Macarıstanla sülh müqaviləsi başqalarından daha gec işlənib hazırlandı və razılaşdırıldı. 1920-ci il iyunun 4-də Macarıstanla Trianon müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Macarıstan Avstriyanın, Rumıniyanın və Çexoslovakiyanın sərhədlərini tanıdı. Macarıstan 35 minlik ordu saxlaya bilərdi. Ölkə dənizə çıxışdan məhrum olurdu, onun bütün donanması qaliblərə verilirdi.

1920-ci il avqustun 10-da Türkiyə ilə Sevr müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Türkiyə Suriya, Livan, Fələstin, İrak və Ərəbistan yarımadasındakı bütün mülklərindən imtina etməli oldu. Türkiyə Misir, Sudan və Kiprdə İngiltərənin, Mərakeş və Tunisdə isə Fransanın hüquqlarını tanıdı. Ədirnə şəhəri daxil

olmaqla Frakiyanın bir hissəsi, İzmir şəhəri Yunanıstana, Dodokanez adaları İtaliyaya verildi. Türkiyə 50 min nəfərlik qoşun saxlaya bilərdi. Hərbi donanma yaratması qadağan edildi. Qara dəniz boğazlarının sahili tərksilah edilməli və beynəlxalq komissiyanın nəzarətinə verilməli oldu.

1919-1922-ci illərin sülh müqavilələri göstərdi ki, qalib qərb dövlətləri öz ağıllığının bəqərar olmasına və milli azadlıq hərəkatlarının yatırılmasına yönəlmiş siyasət yeridirlər. Paris və Vaşinqton konfransında imzalanmış müqavilələr əsasında formalaşan yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi Versal-Vaşinqton sistemi adlanır. Bu sistem onu tədricən zəiflədən ziddiyyətlərlə birlikdə ikinci dünya müharibəsinədək mövcud olmuşdu.